

Hrvatski zbjegovi u Italiji od 1943. do 1945. godine¹

MATEO BRATANIĆ

Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru, Zadar, Republika Hrvatska

Ujesen 1943., nakon talijanske kapitulacije, na prostoru istočnoga Jadrana i zaleđa otvaraju se nove bojišnice na kojima njemačke okupacijske snage pokušavaju istisnuti partizanske postrojbe koje su iskoristile vakuum nakon talijanske kapitulacije. Uslijed njemačkih prodora stanovništvo Dalmacije povlači se uz pomoć partizanskih postrojbi do otoka Visa, a odatle, uz pristanak britanskih Saveznika, u južnu Italiju. Zbog velikoga broja izbjegloga pučanstva prihvat na Apeninskom poluotoku pokazat će se nedovoljnim, pa će se zbjegovi tijekom prve polovine 1944. upućivati u Egipat. Oko sedam tisuća osoba bit će zadržano u izbjegličkim logorima u južnoj Italiji, gdje će ostati do repatrijacije u domovinu, koja je završila u ožujku 1945. godine. U radu se na temelju izvorne građe analiziraju svi aspekti tih događaja. U prvom se redu prate aktivnosti oko dolaska i smještaja izbjeglica, njihova prijevoza u Egipat i povratka u domovinu. Problem zbjegova stavlja se u vojni i politički kontekst, analizirajući ulogu partizanskoga pokreta i Komunističke partije u dodirima s britanskim Saveznicima kao i s pristašama kralja Petra II. Karadorđevića, koji također djeluju u Italiji. Posebna se pozornost usmjerava na analizu "svakodnevice" u izbjegličkim logorima, gdje se isprepleću politički utjecaji, teški životni uvjeti, borba za preživljavanje i želja za povratkom u domovinu.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat; zbjegovi; Dalmacija; Italija; partizanski pokret; Saveznici; svakodnevica; repatrijacija

¹ Premda je u dosadašnjoj historiografiji prevladavala sintagma "jugoslavenski zbjeg", u ovom, a i drugim radovima ovoga autora koristi se naziv "hrvatski zbjegovi" jer je stanovništvo krenulo u izbjeglištvo s prostora današnje južne Hrvatske, a samo je manji broj izbjeglica bio iz ostalih krajeva današnje hrvatske države, prostora koji je tijekom rata pripadao različitim silama, pa ga se ne može jednoznačenjski nazvati. "Višeznačnost imenice 'zbjeg' omogućuje da se koristi pri opisivanju kretanja stanovništva na određenom prostoru u smislu sklanjanja pred ratnom opasnošću, zatim kao skupinu izbjegloga življa koja je negdje smještena, tj. nalazi se u fazi nekretanja, ali taj prostor nije njihov domicilni teritorij. Dakle, više manjih zbjegova koji se u različito vrijeme kreću prema nekom odredištu zahtijeva korištenje gramatičke množine ove imenice, a statičnost izbjegloga stanovništva koje trenutačno boravi na jednom prostoru zahtijeva da govorimo o zbjegu u jednini, promatrajući ga kao kompaktnu cjelinu." Vidi: Mateo Bratanić, "Hrvatski zbjegovi u Egipat 1943. – 1946." (doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, 2009), 2.

Uvod

Kapitulacijom Italije 8. rujna 1943. na istočnoj obali Jadrana otvara se novo područje za širenje partizanskoga pokreta. Oslobođenje obale popraćeno je pristupanjem velikoga broja ljudi Narodnooslobodilačkom pokretu (NOP), posebice mladih, ali i svih onih koji su trpjeli posljedice talijanske okupacije. Oslobođeni su Split s okolicom, svi otoci u Dalmaciji, veći dio obalnoga prostora, uključujući Istru. Gradove Zadar, Šibenik i Dubrovnik njemačke su snage brzo zauzele da spriječe mogućnost anglo-američkoga iskrcavanja.² Nakon vlastitoga sloma, talijanske su postrojbe ostavile u skladištima na tom području velike količine naoružanja, opreme, hrane i ostaloga materijala, koji dolaze u ruke partizana. Takav razvoj situacije osnažio je partizanski pokret u Dalmaciji.³ Paralelno s partizanskim uspjesima na novooslobođenim područjima, u južnoj se Italiji koncentriraju savezničke snage čiji je zadatak daljnji prodor Apeninskim poluotokom, ali i pomoć ostalim antifašističkim snagama. U takvim okolnostima tijekom 1943. službena britanska politika postupno prekida potporu četničkom pokretu, za koji se smatralo da pruža otpor fašizmu, a koji je podupirala i jugoslavenska kraljevska vlada u izbjeglištvu. Dolazi do prvih kontakata između Vrhovnoga štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) i britanskih vlasti. Pri Vrhovnom štabu formira se britanska vojna misija na čelu sa stožernim brigadirom Fitzroyem Macleanom, koji će od rujna 1943. intenzivno raditi na koordinaciji između Saveznika i NOVJ-a. Ta promjena u držanju Saveznika pospješit će pristizanje prve vojne i materijalne pomoći partizanima u Dalmaciji i drugim krajevima Jugoslavije.⁴

S partizanskim zauzimanjem obale i otoka započeo je i njemački plan ponovnoga ovladavanja istim područjem. Naime, bilo je očigledno da Nijemci neće tek tako prepustiti strateški značajne prostore, koje su prije osiguravali Talijani, u ruke partizana. Uzevši u obzir da su istočni Jadran kao i samo Jadransko more imali iznimnu stratešku vrijednost zbog komunikacije s Grčkom i mogućnosti da se Saveznici iskrcaju na tom području, Nijemcima je bilo potrebno da ga zauzmu i osiguraju od mogućega iskrcavanja. S tim

² Nikica Barić, "Uspostava i djelovanje uprave NDH u dijelovima Dalmacije nakon kapitulacije Italije (rujan 1943. – studeni 1944.)", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 31 (1998): 55-79.

³ O ovom postoji brojna literatura raznolike historiografske kvalitete i vrijednosti, ovdje samo najvažnija: Dušan Plenča, "Jugoslavenski zbjeg u Italiji i Egiptu", *Istorija radničkog pokreta. Zbornik radova* 4 (1967): 335-477; Drago Gizdić, *Dalmacija 1943. Prilozi historiji narodnooslobodilačke borbe* (Zagreb: Epoha, 1962); Sibe Kvesić, *Dalmacija u Narodnooslobodilačkoj borbi* (Zagreb: Lykos, 1960); Nikola Anić, *Narodnooslobodilačka vojska Hrvatske: 1941. – 1945.* (Zagreb: Multigraf marketing; Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, 2005).

⁴ O ulozi britanskih Saveznika vidi: Elisabeth Barker, *Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi u Drugom svjetskom ratu*, prev. Jelena Ivičević i Konstantin Miles (Zagreb: Globus, 1978); Fitzroy Maclean, *Rat na Balkanu*, prev. Konstantin Miles (Zagreb: Stvarnost, 1964); Bill Deakin, "Britanska politika prema Jugoslaviji (kraj 1942. – rujan 1943.)", *Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije* 3 (1975): 251-257. Postoji i memoarska građa sudionika pregovora sa Saveznicima: Josip Smodlaka, *Partizanski dnevnik* (Beograd: Nolit, 1972); Vladimir Velebit, *Sećanja* (Zagreb: Globus, 1983).

se ciljem pristupilo prikupljanju snaga koje su od sredine rujna krenule u postupno osvajanje istočne obale Jadrana. Sljedećih mjeseci napadi njemačkih snaga bili su nezaustavljivi, a u preuzimanje jadranske obale bile su uključene i Oružane snage Nezavisne Države Hrvatske (NDH).⁵ U takvim okolnostima među civilnim stanovništvom javlja se strah od njemačke odmazde. Posebice su se bojali oni čiji su članovi obitelji pristupili partizanima ili su im aktivno pomagali. Napredovanje njemačkih postrojbi izazivalo je dodatnu uznemirenost među stanovništvom Dalmacije. Činilo se da je bolje napustiti vlastiti dom i krenuti s partizanskim postrojbama na sigurno nego ostati na milost i nemilost njemačke vojske. Usto, brzina njemačkoga osvajanja stvarala je dodatni pritisak koji je tjerao ljude u bijeg. Nekoliko dana i tjedana provedenih u slobodi bili su dragocjeno iskustvo kojega se mnogi nisu htjeli odreći. Zato je bilo važnije ostaviti vlastiti dom i otići s partizanima na slobodno područje. Naravno, većina onih koji su krenuli u zbjeg bili su simpatizeri NOP-a, pa su smatrali da im prijete opasnost od njemačke odmazde. No i partizanske su postrojbe ponekad znale pojačavati kolektivnu psihozu i naglašavati opasnost od Nijemaca, pa je i to djelomice utjecalo na kretanje stanovništva. Pored toga, primjenjivala se sila nad onima koji nisu htjeli krenuti u zbjeg, a koje su partizani smatrali opasnim ako dođu u kontakt s Nijemcima. Bili su to najčešće članovi predratnih stranaka, najviše Hrvatske seljačke stranke (HSS), ali i oni koji su podržavali ustaški ili četnički pokret. Među onima koji su na silu odvučeni u zbjeg bilo je i katoličkih svećenika.⁶

Prvi pokreti izbjeglica bilježe se nakon pada Splita 28. rujna 1943., kada stanovništvo napušta grad prebacujući se na otoke Brač i Šoltu.⁷ Već u listopadu 1943. bilo je očito da će se njemačko napredovanje nastaviti kada su njihove postrojbe krenule u osvajanje poluotoka Pelješca, pri čemu se tamošnje stanovništvo povlači na Korčulu. Uz pomoć Mornarice NOVJ-a evakuirano je stanovništvo toga poluotoka, koje se zatim okupilo na zapadnom dijelu otoka Korčule. Kroz studeni 1943. njemački će se napadi intenzivirati, pa će nekoliko stotina ljudi napustiti Veli i Mali Drvenik, a tijekom istoga mjeseca započelo je i postupno povlačenje stanovnika iz makarskoga primorja. Međutim situacija se pogoršavala iz dana u dan, pa je u noći sa 16. na 17. studenoga započelo intenzivno napuštanje makarskoga primorja. Tada je evakuirano oko četiri tisuće izbjeglica i sedam tisuća partizana, koji su smješteni na Braču i Hvaru. U takvim okolnostima udvostručio se broj ljudi na ta dva otoka, a uzevši u obzir i veliki broj izbjeglica na Korčuli, situacija postaje neodrživa zbog nedostatka hrane. Zbog mnogo ljudi u zbjegu pristupilo se organiziranju izbjeglica. Tako je 22. studenoga 1943. u Vrboskoj na Hvaru osnovan Centralni odbor zbjega (COZ). No postojala je opasnost od njemačkoga iskrcavanja na spomenute

⁵ Barić, "Uspostava i djelovanje uprave NDH", 55-79.

⁶ Hrvatska (dalje: HR) – Državni arhiv u Splitu, Split (dalje: DAST) – fond Jugoslavenski zbjeg u Italiji i Egiptu (dalje: JZ), 507, "Popis lica koja su u Zbjeg dovedena prisilno te podaci o njihovom djelovanju".

⁷ Kvesić, *Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi*, 632; Gizdić, *Dalmacija 1943.*, 627.

otoke, pa se nije moglo razmišljati da će izbjeglice na njima moći ostati duže vrijeme. Opasnost se potvrdila njemačkim zauzimanjem Korčule, uslijed čega je u kaotičnom stanju obavljena evakuacija u noći 24./25. i 25./26. prosinca 1943. godine. Uslijedilo je prebacivanje izbjeglica na Hvar, a zatim na Vis, na kojem se koncentrirala najveći broj partizanskih postrojbi u povlačenju pred njemačkim prodorima.⁸

Opasnost osvajanja svih srednjodalmatinskih otoka nagnala je vlasti NOP-a, odnosno Oblasni narodnooslobodilački odbor (NOO) za Dalmaciju da uz potporu Vrhovnoga štaba izlaz potraži na zapadnoj obali Jadrana, u okrilju savezničkih snaga. Nakon što je 24. prosinca upućen zahtjev Vrhovnoga štaba, Savezničko zapovjedništvo za Sredozemlje odobrilo je evakuaciju izbjeglica. Njihovo prebacivanje s Visa u južnu Italiju započelo je 30. prosinca 1943. godine. Dvama partizanskim i jednim engleskim ratnim brodom u Bari je prebačeno 2600 osoba. Sljedećih dana, na samom početku 1944., intenzivno se nastavlja transport izbjeglica za Italiju. Do 9. siječnja onamo je otpremljeno oko devet tisuća osoba, a već 12. siječnja taj se broj popeo na petnaest tisuća izbjeglica. Iz toga proizlazi da je razdoblje između 30. prosinca 1943. i 12. siječnja 1944. vrijeme najvećega intenziteta odlaska hrvatskih zbjegova prema južnoj Italiji. Sa zbjegom u Italiju upućeno je 208 članova Komunističke partije (KP) Jugoslavije, čiji je zadatak bio održavanje političke i ideološke kompaktnosti ljudi u zbjegu kao i preuzimanje upravljanja zbjegovima.⁹

Povijest hrvatskih zbjegova u Italiji tijekom Drugoga svjetskog rata zapravo počinje početkom listopada 1943., kada je u luku Bari uplovio parobrod "Bakar".¹⁰ Ta je plovidba otvorila put brojnim zbjegovima koji će se u sljedećih godinu dana slijevati u južnu Italiju. Iako su izaslanici Mornarice NOVJ-a Sergeje Machiedo i Adam Armanda zaplovili prema Bariju samo uz potporu Pokrajinskoga komiteta KP Hrvatske za Dalmaciju, uspjeh njihove akcije pozdravio je i Vrhovni štab na čelu s Titom. Ostvareni kontakti sa Saveznicima bili su pozitivni; 29. listopada 1943. formirana je Delegacija NOVJ-a sa sjedištem u Bariju, koja je razvila svoje djelovanje kao vojno predstavništvo u inozemstvu. Delegacija je imala svoje odsjeke (pomorsko-brodarski, tehnički i glavnu intendanturu) s pododsjecima koji su svestrano djelovali na suradnji sa Saveznicima i osiguranju njihove pomoći za partizanske postrojbe.¹¹ Prvi rezultati rada Delegacije NOVJ-a u Bariju bit će organiziranje Prve prekomorske brigade. Nju su popunili jugoslavenski internirci oslobođeni iz talijanskih logora i već je krajem listopada 1943. upućena u domovinu. No u prvim borbama, do kojih je došlo nakon njemačkoga iskrcavanja na Korčulu, ta je brigada pretrpjela teške

⁸ Veseljko Huljić, *Vis 1941 – 1945* (Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1979), 190-229 i *passim*.

⁹ Više o kretanju i transportiranju izbjeglica vidi u: Bratanić, "Hrvatski zbjegovi", 34-61.

¹⁰ Do sada je na temu hrvatskih zbjegova u Italiji objavljen jedan cjeloviti rad: Ante Palavršić, "Jugoslavenski zbjeg u Italiji", *Grada i prilozima za povijest Dalmacije* 9 (1977): 259-282.

¹¹ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*, tom VIII: *Dejstva na Jadrano*, knj. 1 (Beograd, 1959), dok. br. 48. Usp. Velebit, *Sećanja*, 129-137.

gubitke. Uskoro su ustrojene i druge prekomorske brigade, koje su uključene u druge divizije i korpus NOVJ-a.¹² Pored rada na osnivanju tih brigada, Delegacija je od Saveznika uspjela dobiti većinu brodova koje su Talijani oteali za vrijeme okupacije i osposobiti ih za plovidbu i ratne operacije. Najvažniji rezultat rada Delegacije NOVJ-a (poslije Vojne misije NOVJ-a) u pregovorima sa Saveznicima bila je svestrana pomoć u hrani, naoružanju, vojnoj potpori u operacijama, a na kraju i prihvatu hrvatskih zbjegova.¹³

Boravak zbjegova na području Italije može se podijeliti na dvije faze. Prva uključuje vrijeme od dolaska prvoga zbjega u Bari 31. prosinca 1943. do polaska zadnjega zbjega za Egipat 11. lipnja 1944. i naziva se "tranzitno razdoblje". Druga faza, nazvana "razdobljem stalnoga boravka", proteže se od 12. lipnja 1944. do 6. ožujka 1945., kada je završena repatrijacija posljednje skupine izbjeglica.¹⁴

Tranzitno razdoblje

S početkom pristizanja zbjegova u Italiju bilo je očito da se oni ondje neće moći trajno smjestiti. Južna Italija bila je prostor na kojem su se intenzivno gomilale savezničke snage za prodor prema sjevernoj Italiji. Pored vojske, logori južne Italije bili su pretrpani internircima koje su Talijani do svoje kapitulacije iz političkih i vojnih razloga zatvarali ili iskorištavali kao radnu snagu. Prema podacima koje je kraljevska jugoslavenska vlada dostavila savezničkim snagama, broj interniraca bio je između sedamdeset i osamdeset tisuća.¹⁵ Pored jugoslavenskih državljana bilo je internirano i mnogo Grka. Sve je to Saveznicima stvaralo poteškoće u održavanju kontrole te u prehrani i smještaju tako velikoga broja ljudi. Brzi povratak bivših interniraca u matične zemlje nije bio moguć, pa se pristupilo drugim rješenjima za osiguranje njihova smještaja. Internirci su nakon talijanske kapitulacije bili ponovno slobodni te ih se nije moglo prisiljavati na rad ili popunjavanje vojnih postrojbi. Savezničke su snage smatrale da se problem bivših interniraca treba riješiti zajedno s vladom zemlje odakle potječu. U tom je smislu konačni sud o njihovu potencijalnom novačenju u vojne postrojbe donosila njihova domicilna vlada, odnosno jugoslavenska kraljevska vlada u izbjeglištvu.¹⁶

Većina jugoslavenskih interniraca bili su ljudi koji su za vrijeme talijanske okupacije bili pripadnici ili simpatizeri NOP-a, članovi njihovih obitelji i ostale osobe koje su Talijani smatrali sumnjivima. Ti bivši internirci nisu odobravali djelovanje kraljevske vlade. Oni su bili upoznati s odlukama II. zasjedanja Antifašističkoga vijeća narodnoga oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), održanog

¹² Anić, *Narodnooslobodilačka vojska Hrvatske*, 182.

¹³ HR-DAST-JZ, 422. Spisi i izvještaji kancelarije Centralnog odbora zbjega u Santa Maria di Bagno za 1944. i 1945., *passim*.

¹⁴ Termini su preuzeti iz: Palavršić, "Jugoslavenski zbjeg u Italiji", 265, 268.

¹⁵ Ujedinjeno Kraljevstvo (dalje: UK) – The National Archives, London (dalje: TNA) – fond War Office (dalje: WO), 204/2871, 4.

¹⁶ UK-TNA-WO, 204/2871, 14.

u Jajcu krajem studenoga 1943., kojima je izbjegličkoj vladi oduzeto pravo predstavljanja Jugoslavije i nakon toga je više nisu smatrali "svojom vladom". Delegacija NOVJ-a radila je na tome da upozori Saveznike na to da većina interniraca ne podupire kraljevsku vladu nego partizanski pokret, kojem ih treba i pridružiti ako su sposobni za borbu.¹⁷

Među internircima se nalazio i manji broj onih koji su ostali vjerni kraljevskoj vladi. Oni su u logorima često izazivali nered i sukobe zbog političkih i nacionalnih gledišta suprotnih onima simpatizera NOP-a. Tako je nakon kapitulacije Italije u Bari stigla skupina od pedeset četnika koji su radili nered po gradu, šireći propagandu protiv suradnje između partizana i britanske vojske. Jednom su prilikom upali u hotel u tom gradu, prijeteci američkim časnicima strijeljanjem zato što opskrbljuju partizane.¹⁸ Saveznici su raspolagali podacima da četnici u Jugoslaviji surađuju s njemačkom vojskom u borbama protiv partizana, a sumnjali su da četnici u Bariju za njemačku stranu prikupljaju i obavještajne podatke.¹⁹

Takvo stanje koje se nametnulo Saveznicima, koji su balansirali između Delegacije NOVJ-a i kraljevskih predstavnika, postat će problem koji će biti riješen tijekom prve polovine 1944., kada hrvatski zbjegovi pod snažnom kontrolom NOP-a stižu na prostor južne Italije. Britanci su za pomaganje pokretu otpora na prostoru Balkana ustrojili Postrojbu 133 (Force 133), čiji se glavni stožer nalazio u Kairu, a imala je i predstavništvo u Bariju. Ta je postrojba trebala uspostavljati političke i vojne veze s pokretima otpora u balkanskim zemljama, među ostalim i s jugoslavenskim partizanima. U tom je smislu odnos Saveznika prema zbjegovima bio dio njihova ukupnoga odnosa prema prilikama na području Jugoslavije. Dolazak velikoga broja izbjeglica s istočne obale Jadrana od kraja 1943. i poslije za Saveznike je značio veliki posao oko njihova prihvata, smještaja, osiguranja prehrane i ostalih životnih potreština. Postojalo je nekoliko savezničkih ustanova koje su bile specijalizirane za brigu o raseljenim civilima: na prvom mjestu Potkomisija za raseljene osobe (Displaced Persons Sub Commission), zatim Potkomisija za ratne zarobljenike (P. W. Sub Commission) i spomenuta Postrojba 133.²⁰ Sve te ustanove trebale su surađivati s Delegacijom NOVJ-a, koja je predstavljala stranu s koje su zbjegovi pristizali. Delegacija je izvršavala zapovijedi Vrhovnoga štaba NOVJ-a, koje su se, među ostalim, odnosile i na probleme zbjegova. Zbog brojnih izbjeglica koje su stigle početkom 1944. Saveznici su poduzeli žurne mjere koje su podrazumijevale čišćenje prostora na kojima su privremeno trebali biti smješteni zbjegovi. Brigadir Mortimer, zapovjednik 4. obalne skupine (4 Beach Group), dobio je zadatak da preuzme odgovornost za prihvata zbjegova i organiziranje logora za najmanje dvadeset tisuća izbjeglica, a bojničar H. S. Walter dobio je

¹⁷ HR-DAST-JZ, 424. Spisi i izvještaji kancelarije Centralnog odbora zbjega, te vojne misije NOVJ-a, Bari za 1944. i 1945., *passim*.

¹⁸ UK-TNA-WO, 204/2871, 37.

¹⁹ UK-TNA-WO, 204/2872, 147.

²⁰ UK-TNA-WO, 204/6662, 167A/1.

zapovijed organizirati stožer koji je trebao koordinirati prijevoz zbjegova iz Visa u Bari. Već je u prvom većem zbjegu s Visa pristiglo toliko izbjeglica da je postalo očito da ih se neće moći smjestiti u logorima u južnoj Italiji. Tako se nametnula potreba da se zbjegovi upute na neku drugu lokaciju, pogodniju za smještaj. Ta se lokacija trebala nalaziti izvan područja vojnih operacija, trebala je biti pogodna za žene, djecu i starce, koji su činili većinu zbjega, a i za dostavu pomoći u hrani i ostalim životnim potrebštinama. Još u prosincu 1943. Saveznici su se dogovorili da će se zbjegovi s područja Jugoslavije prosljeđivati na Bliski istok.²¹ Kao povoljnu lokaciju Saveznici su već u prosincu 1943. vidjeli Egipat, točnije prostor Sueza, istočno od rijeke Nila. Tijekom 1942., za vrijeme borbi kod El Alameina, ondje su bile smještene postrojbe 8. britanske armije. Poslije, nakon što su Saveznici u svibnju 1943. ostvarili nadzor nad cijelom sjevernom Afrikom, Egipat postaje strateška baza na razmeđu triju kontinenta. Pozicija se pokazala idealnom jer su se, uz male logističke napore, ondje mogli podići šatori i omogućiti ostali uvjeti nužni za život. Velika udaljenost od domovine i nenaviknutost na afričku klimu bili su glavni argumenti koje je Delegacija NOVJ-a u Italiji iznijela Saveznicima protiv upućivanja izbjeglica u Egipat. Međutim Vrhovni štab NOVJ-a bio je svjestan neodrživoga stanja zbjegova u Italiji i prenapučenosti logora, koji su sa svakim novim zbjegom dosizali kritičnu razinu, pa je pristao na njihovo prebacivanje u Egipat.²²

Pregovore sa Saveznicima o upućivanju zbjegova za Egipat predvodio je Vladimir Velebit, voditelj Vojne misije NOVJ-a pri Savezničkom zapovjedništvu za Srednji istok.²³ Velebit je o tome potanko izvještavao Vrhovni štab NOVJ-a kao vrhovnu instancu koja je donosila odluke koje su priopćavane Saveznicima. Pregovori započeti početkom siječnja 1944. na Visu o transportu izbjeglica u Italiju nastavljeni su u Bariju, gdje se razgovaralo o njihovu razmještanju u Italiji te o prijevozu za Egipat. Težina položaja zbjega u južnoj Italiji nije ostavila mogućnosti za druga rješenja, pa su predstavnici NOVJ-a po nalogu Vrhovnoga štaba pristali na prebacivanje zbjega za Egipat. Pored Egipta, sve do ljeta 1944. postojale su još neke mogućnosti kao pričuvena rješenja za odredište izbjeglica. Zanimljivo je da je Miloš Žanko, voditelj Komisije za prihvatanje zbjegova u Italiji, u svojem izvješću od 13. siječnja 1944. iznio da bi izbjeglice "bile smještene oko kanala Sueza gdje je šumoviti i najpovoljniji kraj odnosno tamo najzdraviji".²⁴ Poslije se pokazalo da je situacija bila upravo

²¹ UK-TNA-WO, 204/2874, 148, 179. U britanskim dokumentima ustaljen je pojam "Mideast", što bi u doslovnom hrvatskom prijevodu značilo Srednji istok. Međutim u hrvatskom jeziku područje koje se prostire od jugoistoka Sredozemlja do Perzijskoga zaljeva naziva se Bliski istok (što uključuje i Egipat), pa će se taj termin koristiti kao zemljopisna odrednica, a termin "Srednji istok" koristit će se u smislu savezničkoga zapovjedništva za to područje.

²² Već iz prvoga izvješća Miloša Žanka iz Barija 1. siječnja 1944. Oblasnom komitetu KP Hrvatske za Dalmaciju o pristizanju zbjega s Visa vidljivo je da će se zbjegovi prosljeđivati prema Egiptu. Usp. *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941. – 1945. Zbornik dokumenata* (dalje: *NOB u Dalmaciji*), knj. 10 (Split, 1986), dok. br. 3.

²³ *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, sv. 2 (Beograd, 1989), dok. 15, 31 i *passim*.

²⁴ *NOB u Dalmaciji*, dok. br. 31.

obrnuta.²⁵ Josip Smodlaka zabilježio je u svojem dnevniku 8. siječnja 1944. da se sada “čuje da će većina naših izbjeglica biti prevezena u sjevernu Afriku”, a 16. siječnja Žanko ga je izvijestio da će izbjeglice “biti prevezeni u konvojima u Egipat, konvoje će pratiti engleski ratni brodovi i avioni, putovanje da će trajati pet do šest dana”.²⁶

Prema Dušanu Plenči, pregovori između Vrhovnoga štaba NOVJ-a i Savezničkoga zapovjedništva za Sredozemlje završili su 20. siječnja 1944., kada je dogovoren sporazum o prijevozu zbjegova u Egipat. Sporazum je imao dvanaest točaka, a prema njemu je privremeni smještaj u Italiji trebao biti zamijenjen premještajem zbjega u primorski dio Egipta, u jedan ili više dotadašnjih anglo-američkih logora. Saveznici su brigu za materijalno zbrinjavanje izbjeglica namjeravali prepustiti britanskoj vojnoj Upravi za pomoć i izbjeglice za Srednji istok (Middle East Relief and Refugee Administration – MERRA). U svibnju 1944. ta je ustanova ušla u sastav Uprave Ujedinjenih naroda za pomoć i oporavak (United Nations Relief and Rehabilitation Administration – UNRRA), koja je na Bliskom i Srednjem istoku djelovala kao civilna humanitarna organizacija. Zbjeg je trebao imati potpunu samoupravu, a trebao je surađivati sa savezničkim zapovjednikom u pitanjima organizacije života u zbjegu. Bez Titova dopuštenja zbjeg se nije smio prebaciti na drugu lokaciju, a i kada on zatraži povratak zbjega u domovinu, to je trebalo biti učinjeno u roku od šest mjeseci. Vlada Kraljevine Jugoslavije nije imala nikakva prava nad zbjegom. Odredbe sporazuma odnosile su se na sve hrvatske zbjegove u Italiji i Egiptu.²⁷

²⁵ Naime, ispostavilo se da su zbjegovi u Egiptu transportirani i smješteni na surovo pustinjsko područje koje je poznato pod nazivom El Shatt. O tome vidi: Bratanić, “Hrvatski zbjegovi”, 165-174.

²⁶ Smodlaka, *Partizanski dnevnik*, 66, 68.

²⁷ Plenča, “Jugoslavenski zbjeg u Italiji i Egiptu”, 344. Ovaj se sporazum ne nalazi u dokumentaciji The National Archives u Londonu, kao ni u arhivu Jugoslavenskoga zbjega u Italiji i Egiptu u Državnom arhivu u Splitu, pa njegovo postojanje treba uzeti s rezervom. Plenča ne kaže konkretno odakle mu tekst sporazuma koji se ovdje, zbog važnosti, citira u cijelosti: “1. Uvažavajući zahtjev i molbu Vrhovnog štaba NOVJ i POJ o zbrinjavanju i smještaju izbjeglica, Saveznička komanda AMFHQ (Allied Mediterranean Forces Headquarters) je prihvatila i privremeno zbrinula jugoslavenski zbjeg koji se sada nalazi u srednjoj i južnoj Italiji i koji će biti naknadno povučen iz zemlje; 2. AMFHQ preuzima na sebe obavezu da savezničkim jugoslavenskim jedinicama pruži materijalnu, zdravstvenu, kao i svu ostalu pomoć, koja će se stavljati na ruke zvaničnim predstavnicima zbjega. Jugoslavensko rukovodstvo zbjega je dužno da raspodjelu hrane, odjeće i obuće izbjeglicama vrši po utvrđenim savezničkim tablicama, a bez obzira na političku opredijeljenost i stranačku pripadnost svakog pojedinca izbjeglice; 3. AMFHQ će materijalno zbrinjavanje izbjeglica prepustiti Administraciji Ujedinjenih naroda za pomoć i obnovu (UNRRA) i njenim organima, odnosno organima Uprave za zbrinjavanje izbjeglica pri Komandi za Srednji istok (MERRA) koja će danom preuzimanja obaveza oko zbrinjavanja izbjeglica, preuzeti i sve obaveze koje proizlaze iz ovog ugovora; 4. Jugoslavenski zbjeg zadržava potpuno pravo samouprave i jedino izbjeglice imaju pravo da se same brinu o svojoj lokalnoj samoupravi, koja će imati puna prava odlučivanja kao i saveznički komandant o svim pitanjima organizacije, raspodjele živežnih namirnica, zdravstvene njege, raspodjele radne snage na svim logorskim radnim objektima, pravo prijema i otpuštanja izbjeglica; 5. AMFHQ će iz redova savezničkih oficira imenovati komandanta zbjega, kao i komandante pojedinih logora. Komandantu zbjega biti će podređeno cjelokupno savezničko pomoćno osoblje zaposleno u zbjegu (liječnici, bolničari, šoferi i drugi specijalisti); 6. Vrhovni štab NOVJ i POJ imenovat će

Postojanje toga sporazuma, kako ga citira Plenča, krajnje je upitno jer se u drugim izvorima ni jedna od strana na njega ne poziva. No činjenica je da se upravo na osnovama onoga što stoji u tom "sporazumu" odvijao život u izbjegličkim logorima kao i njihov odnos sa Saveznicima. Posebno je važno istaknuti razinu autonomije koju je zbjeg stekao kroz samoupravu. Ona je važna značajka zbjegova s hrvatskih prostora u Italiji i Egiptu, koja ih pred Saveznicima čini različitim od drugih zbjegova na području Sredozemlja. Ta činjenica još više dobiva na važnosti ako se uzme u obzir da su sastav izbjegloga pučanstva većim dijelom činile žene, djeca i starci. Naravno, rukovodeći kadar, koji je pratio zbjegove, činili su provjereni članovi KP-a, koji su svoj rad temeljili na razvijenim metodama društveno-partijskoga rada koji su provodili u svakodnevici izbjegličkoga života.

U tranzitnom razdoblju zbjegovi u južnoj Italiji često mijenjaju logore u kojima su smješteni, a u većini slučajeva to završava njihovim upućivanjem u Egipat. Posebno teška iskustva zbjegovi su imali u siječnju 1944., kada većina izbjeglica nije znala za daljnju sudbinu i odredište. Nakon iskrcavanja u Bariju vlakom su prevoženi u selo Tukuran kraj Brindisija, gdje je bila neka vrsta prihvatnoga logora u kojem se provodila dezinfekcija, presvlačenje, podjela obuće i odjeće. Kao prolazni logor, Tukuran je bio podijeljen na dva dijela, "čisti" i "prljavi".²⁸ Izbjeglice koje bi stizale na stanicu u Tukuran odvozile bi se kamionima u "prljavi" dio logora na dezinfekciju. Pritom je bilo problema jer se dnevno moglo dezinficirati najviše 1200 izbjeglica, a pristizalo ih je mnogo više. Nakon dezinfekcije izbjeglice bi se privremeno smještale u "čisti" dio, gdje su se zadržavale dok se nisu ostvarile mogućnosti za prebacivanje u trajnije logore. Uvjeti u "čistom" dijelu logora bili su izrazito teški jer nije bilo kreveta,

posebnu misiju ili će ovlastiti određeno lice koje će zastupati interese zbjega pred nadležnim vojnim i ostalim savezničkim ustanovama; 7. Privremeni smještaj u Italiji u najskorije vrijeme biti će zamijenjen premještanjem zbjega u Egipat, na užem primorskom pojasu, a u jedan ili više (najviše pet) dosadašnjih anglo-američkih logora koji su služili za oporavak vojnih rekonvalescenta. Boravak zbjega u Africi treba smatrati privremenim, najvjerojatnije do potpunijeg oslobođenja Italije, odnosno Jugoslavije. Bez prethodne suglasnosti maršala Tita, jugoslavenski zbjeg ne može biti premješten na bilo koje drugo područje; 8. AMFHQ ili MERRA su dužne da na zahtjev maršala Tita, a najduže u roku od šest mjeseci po završetku rata, evakuiraju i prebace čitav zbjeg u Jugoslaviju sredstvima Saveznika ili UNRRA-e; 9. predstavnicima maršala Tita dozvoljava se organizacija privremenog logora u Italiji, čiji broj ne može da bude veći od deset tisuća lica. Ovaj zbjeg u Italiji imati će karakter tranzitnog logora na relaciji Jugoslavija – sjeverna Afrika. Iznimno, neograničen boravak biti će dozvoljen izbjeglicama – invalidima i drugim defektnim osobama, kojima je nužna liječnička pomoć, kao i djeci koja su ostala bez oba roditelja; 10. AMFHQ će spriječiti svako miješanje vlade Kraljevine Jugoslavije i njenih organa u bilo koje probleme zbjega, kao i djelatnost njegovih upravnih organa. Vlada Kraljevine Jugoslavije nema pravo da stupa u bilo kakav dodir s jugoslavenskim građanima koje kao izbjeglice u zbjegu uživaju punu zaštitu anglo-američkih vojnih vlasti, ukoliko to direktno ne zatraže jugoslavenski organi upravljanja zbjegom ili polovina i više izbjeglica; 11. Sve izbjeglice u jugoslavenskom zbjegu o kojima je riječ imaju se smatrati aktivnim pristalicama maršala Tita i uživaju sva prava savezničkih jugoslavenskih partizana; 12. Po dolasku u Afriku, ovlaštteni predstavnik maršala Tita i organizacije MERRA mogu posebnim sporazumom regulirati tekuće probleme zbjega, ali taj sporazum kako svojim slovom, tako i svojim duhom ne može biti u suprotnosti sa duhom i slovom ovog sporazuma."

²⁸ UK-TNA-WO, 204/6662, 167A/4.

često ni prekrivača, pa se spavalo na betonu. Taj je prolazni logor djelovao do 10. svibnja 1944. godine. Drugi prolazni logor bila je Carbonara kraj Barija. Njegova funkcija bila je slična kao i logora u Tuturanu, s tim da je on pored hrvatskih zbjegova primao i izbjegle Čehe, Grke i Poljake, što mu daje obilježja međunarodnoga logora. Iz oba spomenuta prolazna logora izbjeglice se vlakovima, a često i kamionima, upućivalo u luku Taranto, odakle su ih saveznički brodovi prevozili u Egipat, a dio je upućivan na trajniji boravak u izbjegličke logore u Italiji. Pored prolaznih logora, u prvoj polovini 1944. osnovani su i logori trajnijega značaja, u kojima su se smještali hrvatski zbjegovi koji su duže čekali na prijevoz za Egipat ili su u njima ostali sve do repatrijacije u domovinu. Dva najznačajnija takva logora bili su Santa Maria al Bagno i Santa Maria di Leuca, a oba su imala svoje podlogore, odnosno dodatne smještajne prostore specijalizirane za različite potrebe zbjegova. Logor Santa Maria al Bagno nalazio se na obali Tarantskoga zaljeva, pokraj grada Nardòa u pokrajini Lecce. Logor se sastojao od tri manja logora, od kojih je jedan nosio naziv glavnoga logora, a druga su dva bili Santa Caterina i Santa Croce. Drugi značajni izbjeglički logor, Santa Maria di Leuca, bio je smješten na krajnjoj južnoj točki Salentinskoga poluotoka.²⁹ I taj je logor pored tranzitne funkcije imao veliki broj "stalnih" izbjeglica. Od manjih logora koji su mu gravitirali potrebno je istaknuti bolnicu u mjestu Maglie koja se nalazila sjeverno od Santa Maria di Leuce. Postojao je i jedan manji logor u mjestu Santa Cesarea, sjeverno od logora Santa Maria al Bagno, na putu za Taranto. U njemu su većinom bila smještena djeca bez roditelja te djeca rekonvalescenti koja su uspjela preživjeti neku od teških bolesti koje su tada harale. Poslije, u razdoblju stalnoga boravka, privremeno su otvoreni još neki prostori za boravak izbjeglica.³⁰

Od dolaska prvoga zbjega posljednjega dana 1943. pa do polaska prve skupine za Egipat proteklo je samo deset dana, jer je već 10. siječnja 1944. u Egipat upućena skupina od 198 ljudi iz Drvenika kraj Makarske, koji su u Port Said stigli 13. siječnja. Saveznici su primijetili da su te izbjeglice komunistički orijentirane, da bezuvjetno podupiru partizane i da su izvanredno disciplinirane i organizirane.³¹ Drugi po redu, a prvi veliki transport za Egipat krenuo je iz Taranta u noći 27./28. siječnja 1944. godine. Vlakovi kojima se transportiralo izbjeglice iz logora Santa Maria al Bagno do Taranta dnevno su od 21. do 24. siječnja prevezli oko 1100 izbjeglica, koji su u prolaznom logoru u Tarantu nekoliko dana čekali na ukrcaj na brodove. U toj skupini bilo je 4079 izbjeglica s biokovsko-neretvanskoga područja i otoka Korčule. Pomoć oko ukrcaja pružio je vojnik P. B. Webb, časnik za vezu s MERRA-om koja je trebala preuzeti brigu o izbjeglicama kada stignu u Egipat.³² Webb je sa sobom s Bliskoga isto-

²⁹ *NOB u Dalmaciji*, dok. br. 3; UK-TNA-WO, 204/2872, Informal Routing Slip, 13. 1. 1944.

³⁰ HR-DAST-JZ, 424, Izvješće Centralnog odbora zbjega iz Santa Maria di Bagno od 5. 7. 1944.

³¹ UK-TNA – fond Foreign Office (dalje: FO), 371/44334, R1482.

³² HR – Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA), fond 1663-3, Komunistička partija (dalje: 1663-3, KP), 194/234, Izvješće bojnika P. B. Webba generalnom direktoru MERRA-e, 17. 1. 1944.

ka doveo grupu zdravstvenih djelatnika, tzv. Ambulantnu postrojbu prijatelja (Friends Ambulance Unit), koja je pomagala izbjeglicama prilikom čekanja u Tarantu i ukrcaja na brodove.³³ Za Egipat su krenula dva parobroda, "Batory" i "Empire Pride", u pratnji britanskih ratnih brodova.³⁴ Cjelokupno ukrcavanje provedeno je s visokom razinom discipline i reda među izbjeglicama, što su i Saveznici često isticali u svojim izvješćima.³⁵ Među savezničkim zapovjedništvima bilo je dogovoreno da se u Egipat uputi najviše dvadeset tisuća izbjeglica. Međutim već krajem siječnja bilo je očito da će se taj broj trebati povećati zbog stalnoga pristizanja novih zbjegova s Visa. Zapovjedništvo za Srednji istok u početku je odbijalo povećanje broja izbjeglica, ali je na kraju to ipak prihvatilo jer se pokazalo da MERRA može osigurati dodatna sredstva za njihov smještaj. Tako je određeno da će se na Bliski istok prebaciti 25 500 izbjeglica.³⁶ No ni to nije bila konačna brojka, jer se u svibnju 1944., osnivanjem novih logora u Egiptu, odobravaju i novi transporti iz Italije.

Po uzoru na prvi, organizirani su i ostali transporti za Egipat. Krajem siječnja 1944. upućen je još jedan veliki transport sa 4380 izbjeglica, a u veljači tri transporta s ukupno 8389 izbjeglica. U ožujku je nakon kraćega zastoja upućeno 1230 izbjeglica, a u travnju još 3721 izbjeglica. Početkom svibnja upućen je jedan veliki konvoj s 5883 izbjeglica, nakon čega je ukupan broj ljudi evakuiranih u Egipat dosegnuo oko 25 000.³⁷ Krajem svibnja upućena je skupina od 2235 hrvatskih izbjeglica, a s njima i 568 Židova.³⁸ U posljednjem transportu koji je upućen za Egipat, 11. lipnja 1944., bilo je 3313 izbjeglica.³⁹ Time je broj izbjeglica u Egiptu prešao 28 000.⁴⁰

³³ Friends Ambulance Unit bila je pacifistička organizacija koja se specijalizirala za nevojne aspekte koji se pokazuju potrebnim u ratovima. Najčešće je to bila humanitarna zdravstvena pomoć, zatim skrb o ranjenicima i ostalim bolesnicima. Pripadnici su protestantske denominacije kvekera (Society of Friends) koja se razvila u Engleskoj u XVII. stoljeću. Usp. John Corsellis, "Yugoslav Refugees in Camps in Egypt and Austria 1944-1947", *North Dakota Quarterly* 61 (1993), br. 1: 40-54; Tegla A. Davis, *Friends Ambulance Unit: The Story of the F.A.U. in the Second World War 1939-1946* (London: George Allen and Unwin Limited, 1947).

³⁴ UK-TNA-WO, 204/6662, 142A. "Batory" je bio poljski trgovački brod koji je u Drugom svjetskom ratu služio za transport, a "Empire Pride" britanski trgovački brod koji je također imao transportnu funkciju za vrijeme rata. U savezničkim izvorima spominje se i poljski transportni brod "Koscuiszko", koji je trebalo raskužiti jer su izbjeglice bile pune ušiju i svraba. Usp. UK-TNA-WO, 204/4626, 40487.

³⁵ UK-TNA-WO, 204/6662, 167A/5.

³⁶ UK-TNA-WO, 204/2872, 45564, 50633.

³⁷ UK-TNA-WO, 204/2872, sumarna tablica s popisom izbjeglica.

³⁸ UK-TNA-WO, 204/4626, IDP/5278/55-1.

³⁹ UK-TNA-WO, 204/2872, F59305.

⁴⁰ Brojčani podaci u izvorima često se razlikuju, posebice ako se partizanski dokumenti uspoređuju sa savezničkim. U savezničkim dokumentima u brojeve su uključeni i rojalisti koji su se u pojedinom transportu prebacivali na Bliski istok. Prezentirane brojke uzete su iz savezničkih izvora koji su nastali na osnovi broja izbjeglica ukrcanih u transportne brodove za Egipat, zbog čega se mogu smatrati preciznijim. Naravno, i tu je bilo odstupanja od stvarnoga broja zbog različitih nepredvidivih okolnosti: umiranja prilikom transporta, odbijanja pojedinaca da se ukrcaju na brod za Egipat i slično.

Proces skrbi za izbjeglice i njihovo otpremanje u Egipat bio je složena operacija koja je za Saveznike i COZ u Italiji bila izazov s mnogo problema i čestih nepredviđenih okolnosti. Saveznici su za svaki transport koji je trebao biti upućen prema Egiptu obavljali pripremne radnje koje su podrazumijevale vojno-obavještajnu pripremu o stanju na Sredozemlju, ispitivanje sigurnosti konvoja i pravaca kojima je trebalo ploviti do odredišta. Šifrirane poruke razmjenjivale su se između Savezničkoga zapovjedništva za Srednji istok i Postrojbe 133, koji su koordinirali vrijeme polaska pojedinoga konvoja, njegovu pratnju, pravce kretanja kao i ostale mjere sigurnosti koje je trebalo poduzeti.⁴¹ Kontroliranje tako velikoga broja izbjeglica bio je težak posao koji je i pored izvrsne, vojničke organizacije nailazio na zapreke. Prvenstvo polaska imali su zdravi ljudi, većinom žene, djeca i stariji, a ranjenici i bolesnici uglavnom su ostajali u Italiji i bili raspoređeni po posebno osnovanim izbjegličkim bolnicama i stacionarima. Partizanski dužnosnici koji su kontrolirali otpremanje zbjegova s Visa i njihovo razmještanje u Italiji izvlačili su zdravije muškarce mlađe i srednje dobi i vraćali ih u domovinu radi mobilizacije u partizanske postrojbe. Takva praksa nerijetko je značila i primjenu sile jer su pojedinci iz ideoloških ili osobnih razloga odbijali otići u partizansku vojsku.⁴²

Kao što je istaknuto, u zbjegovima je bilo ljudi koji nisu bili naklonjeni KP-u i partizanskom pokretu. Većinom su to bili rojalistički orijentirani jugoslavenski državljani koji su podržavali legitimnu kraljevsku izbjegličku vladu sa sjedištem u Londonu. Takve skupine ljudi imale su različite razloge zbog kojih su podupirale kraljevsku vladu; na prvom su mjestu to bili četnici, prisutni s više skupina u južnoj Italiji. Bilo je i onih koji nisu bili četnički orijentirani, ali su poštovali legitimitet kralja i njegove vlade kao jedinoga jugoslavenskog vodstva. Njih je bilo i među hrvatskim življem, počevši od onih koji su imali dobre položaje i zaposlenja u Kraljevini Jugoslaviji, najčešće na državnim poslovima, do članova HSS-a i drugih političkih stranaka koje su imale utjecaja u Banovini Hrvatskoj. Tim skupinama svakako treba pribrojiti i one koji nisu gajili prevelike simpatije za kralja, ali su bili protukomunistički raspoloženi i u komunistima su vidjeli veću prijetnju nego u kraljevskoj vladi. Komunistički predstavnici u zbjegu sve su spomenute osobe označivali kao "rojaliste" ili "četnike".⁴³ Rukovodioci zbjega u njima su vidjeli najveću opasnost za narušavanje političke i ideološke kompaktnosti zbjega. Saveznici su držanje partizanskih predstavnika u zbjegovima vidjeli "na sovjetskoj liniji", pa im je bilo lako uočiti da postoje neslaganja s rojalistima. Tako se u savezničkim dokumentima često isticalo da Jugoslaveni nisu jedinstvena nacija.⁴⁴

⁴¹ UK-TNA-WO, 204/6662, 29A-90A i *passim*.

⁴² HR-DAST-JZ, 414, Dopis Oblasnog Narodnooslobodilačkog odbora Dalmacije Okružnom Narodnooslobodilačkom odboru na Visu od 10. 6. 1944.

⁴³ Ti se nazivi redovito koriste u partizanskim dokumentima, pa je ponekad teško definirati kojoj društveno-političkoj skupini pripadaju. Premda su obje skupine podupirale kraljevsku vladu u egzilu, o četnicima se više govori s vojnoga stajališta, a "rojalisti" je širi izraz kojim se obuhvaćaju sve skupine koje su na strani kraljevske vlade.

⁴⁴ UK-TNA-WO, 204/2871, 56.

Nastojanje da se skupina rojalista odvoji od hrvatskih zbjegova bio je imperativ već nakon prvih sukoba koji su se pojavili tijekom siječnja 1944. godine. Takav način postupanja Saveznici su dogovorili i s predstavnicima NOVJ-a u Bariju, a držali su ga se zbog potencijalnih problema koji bi ti sukobi mogli izazvati. Međutim postupanje Saveznika bilo je otežano činjenicom da je kraljevska vlada i dalje imala utjecaj koji je proizlazio iz njezine legitimnosti, koju je trebalo poštovati. Njezin utjecaj u Italiji manifestirao se preko časnika Kraljevske jugoslavenske vojske koji su na više načina pokušavali unijeti razdor među izbjeglice i proširiti sumnje u partizanski pokret na čelu s Titom, kao i u dobre namjere Saveznika. Pokušaji su išli od širenja uznemirujućih informacija da će se prilikom transporta brodovi potopiti pa do opisivanja negostoljubive egipatske klime koja će povećati smrtnost među izbjeglicama, što će se poslije zaista pokazati točnim. Najraširenija dezinformacija koju su proširili bila je da se izbjeglice više nikada neće vratiti u domovinu, što je najviše pogađalo većinu članova zbjega. Takva propaganda imala je djelomični uspjeh jer je zabilježeno izlaženje pojedinaca i cijelih obitelji iz zbjega, a jednom prilikom to je učinila skupina od 164 Višana, koji su zatim prisilno evakuirani u Egipat.⁴⁵

Inicijative za takve akcije dolazile su od same vlade u Londonu, koja je preko svojih opunomoćenika tražila da se njima prepusti kontrola nad zbjegovima, pa kada je takav zahtjev kategorički odbijen, zahtijevalo se izdvajanje iz zbjegova onih koji ne podupiru partizanski pokret. Jovan Đonović, delegat jugoslavenske kraljevske vlade za Bliski, Srednji i Daleki istok te sjevernu Afriku, sa sjedištem u Kairu, tražio je da Saveznici njemu predaju kontrolu nad bivšim jugoslavenskim internircima talijanskih logora.⁴⁶ U Bariju je grupa četnika osnovala "Jugoslavenski komitet", kojem je glavni zadatak bio razoriti odnose između Britanaca i predstavnika partizana te stvoriti podvajanje među izbjeglicama. Jedan od članova komiteta, izvjesni Grisogono, tražio je dozvolu za emitiranje programa za Jugoslaviju preko radijske postaje u Bariju.⁴⁷ Prema procjenama britanske vojske, u siječnju 1944. na području južne Italije bilo je više tisuća četnika koji su se nalazili u većem broju mjesta i logora.⁴⁸

Pored kaosa koji su četnici pokušavali izazvati među izbjeglicama, za Saveznike su oni bili problem i zato što su sumnjali da Nijemcima dostavljaju različite podatke o stanju u južnoj Italiji. Zato je provedena akcija kojom su oni uklonjeni iz Barija i smješteni u logor u Pisticciju u provinciji Materi. Saveznicima je također bilo jasno da bi bilo štetno da se četnike i druge izbjeglice u Egipat uputi zajedno. U početku je prevladavalo mišljenje da bi četnike trebalo zadržati u Italiji, na jednom mjestu, bez kontakta s partizanima, a većinu izbjeglica prebaciti za Egipat.⁴⁹ No takav sustav nije bilo moguće održati jer su logori za smještaj izbjeglica u južnoj Italiji bili pretrpani, a kraljevska je vlada

⁴⁵ HR-DAST-JZ, 424, Zapisnik konferencije po pitanjima Zbjega održane dana 30. jula 1944 u 10 sati u sobi Komandanta Štaba Baze N.O.V.J u Bari-u.

⁴⁶ UK-TNA-WO, 204/2871, 4.

⁴⁷ UK-TNA-WO, 204/2871, 37.

⁴⁸ UK-TNA-WO, 204/2872, 147.

⁴⁹ UK-TNA-WO, 204/2872, Military Government Section, 20. 1. 1944.

tražila da njezini simpatizeri budu prebačeni na Bliski istok. Pukovnik Radovičić, predstavnik kraljevske jugoslavenske vojne misije u Italiji, zahtijevao je da se rojalisti prebace na Bliski istok.⁵⁰ Tako je Savezničko zapovjedništvo za Srednji istok pristalo primiti rojaliste.⁵¹ Nakon toga se već tijekom veljače 1944. jednom transportu za Egipat pridružilo petnaest rojalista iz logora Pisticci,⁵² u drugi transport bilo je uključeno tristo rojalista,⁵³ nakon čega to postaje uobičajena praksa.⁵⁴ Broj rojalista koji su mogli biti transportirani na Bliski istok u početku je bio ograničen na petsto, a poslije je ta brojka podignuta na devetsto izbjeglica.

U hrvatske zbjegove koji su se našli u južnoj Italiji svakako je potrebno ubrojiti i više skupina Židova koji su pred terorom uglavnom izbjegli s područja NDH i područja koja su nakon talijanske kapitulacije pridružena u sastav NDH.⁵⁵ Bile su to skupine koje su Talijani konfinirali na Korčuli i Rabu, a koje su uz partizansku pomoć prešle u Italiju. Židovi se nisu izdvajali kao posebna skupina unutar zbjega, nego su i sami isticali partizanska obilježja. Bojnik P. B. Webb u svojem je izvješću iznio da partizani nisu antisemitski nastrojeni, ali da je potrebno petsto do šesto Židova izdvojiti u posebnu skupinu jer financijski bolje stoje i nose sa sobom veliku količinu prtljage, koju su vojne vlasti u Bariju odbile prosljediti u daljnji transport zbog nedostatka transportnoga prostora. Webb je ipak rekao da su Židovi koji su stigli u Bari "partizani samo zato jer je to sigurnije biti ovog trenutka".⁵⁶ Želja židovskoga zbjega bila je da odu u Palestinu, zemlju podrijetla. Međutim bojnik Webb mislio je da je to moguće samo za one Židove koji imaju ispravnu useljeničku potvrdu za ulazak u Palestinu.⁵⁷ Britansko Ministarstvo vanjskih poslova smatralo je da se sve židovske izbjeglice mogu prebaciti na Bliski istok.⁵⁸ Situacija je riješena tako da su židovske izbjeglice krajem svibnja 1944. upućene na Bliski istok, među kojima je skupina od 122 Židova smještena s ostalim hrvatskim zbjegovima u Egiptu.⁵⁹

S odlaskom posljednje skupine izbjeglica za Egipat u lipnju 1944. nije riješen problem prenapučenih logora u južnoj Italiji. Izbjeglice s istočne obale Jadrana i dalje su pristizale u velikom broju, pa je situacija u logorima i dalje bila kritična. Slanje novih kontingenata izbjeglica u Egipat bilo je nemoguće jer su tamošnji smještajni kapaciteti bili popunjeni. Naime, pored hrvatskih zbjegova, na Bliskom istoku bile su izbjeglice iz Grčke i Poljske, pa nikakvo

⁵⁰ UK-TNA-WO, 204/2872, 90.

⁵¹ UK-TNA-WO, 204/2872, 59357, WO, 304/4626, A1/64522.

⁵² UK-TNA-WO, 204/2872, 5038. Britanski izvori u ovim slučajevima koriste pojam "četnik".

⁵³ UK-TNA-WO, 204/2872, A 17469.

⁵⁴ UK-TNA-WO, 204/2872, A1/79714, u Egiptu će se formirati poseban logor za rojaliste.

⁵⁵ Barić, "Uspostava i djelovanje uprave NDH", 55-79.

⁵⁶ HR-HDA-1663-3, KP, 194/234, Izvješće bojnika P. B. Webba generalnom direktoru MERRA-e od 17. 1. 1944.

⁵⁷ UK-TNA-WO, 204/2872, 154.

⁵⁸ UK-TNA-WO, 204/2872, dopis "Removal of Jews to the Delta", 18. 2. 1944., bez signature.

⁵⁹ UK-TNA-WO, 204/2872, F59305. To je broj židovskih izbjeglica koji su krenuli u zbjeg s područja južne Hrvatske, a koji su produžili s većinom izbjeglica za Egipat. Odatle su ih britanski Saveznici s drugim židovskim izbjeglicama prebacivali u Palestinu.

proširenje smještajnih kapaciteta nije bilo moguće. Tražilo se novo rješenje kamo bi se poslao višak izbjeglica iz pretrpanih talijanskih logora, čime bi bili olakšani i logistički problemi, što je bilo prijeko potrebno za vođenje vojnih operacija. Već u travnju 1944. Saveznici su razmišljali o otvaranju novih logora na nekoj drugoj lokaciji za smještaj hrvatskih izbjeglica. Razmatrale su se lokacije u sjevernoj Africi, primjerice u Alžiru, Maroku i Tunisu, područjima gdje su, kao i u Egiptu, prethodno bile razmještene anglo-američke postrojbe.⁶⁰ Zapovjednik Vojne misije NOVJ-a Vladimir Velebit predložio je Siriju kao moguću novu lokaciju, no ona je odbijena zbog pojava protukršćanskoga raspoloženja među mjesnim arapskim stanovništvom. U razmatranje se uzimalo i područje Cirenaike i Tripolitanije, a na kraju je ipak prevladala ideja o francuskoj sjevernoj Africi, s čime se složio i Velebit.⁶¹ To je bilo obalno područje Alžira pod francuskom upravom, pa je trebalo tražiti pristanak njihovih vlasti za prihvrat hrvatskih zbjegova. Načelni pristanak Francuza stigao je početkom srpnja 1944., kada je francuski general Antoine Béthouart u ime francuske privremene vlade prihvatio da se na području Philippevillea (danas Skikda) smjesti deset tisuća izbjeglica.⁶²

Philippeville, grad u sjeveroistočnom Alžiru, tada je bio dovoljno udaljen od područja borbenih operacija. Zbjegovi koji bi se prebacili u Philippeville, budući da su ih u pravilu činili civili, bili bi podložni francuskim zakonima, logorom bi upravljale savezničke snage, a humanitarnu pomoć u hrani, odjeći i ostalim potrepštinama dostavljala bi UNRRA, kao što je to bio slučaj u Egiptu.⁶³ Formirana je posebna komisija sa zadatkom provođenja svih odluka o osnivanju logora, a zbog neiskustva u radu s izbjeglicama francuske su vlasti pristale da logorom upravlja britanska vojska dok se ne ostvare uvjeti da Francuzi sami preuzmu kontrolu. Potencijalni zločini i prijestupnici trebali su biti pod jurisdikcijom francuskih sudova i zakona. Međutim, budući da je u ljeto 1944. postupno oslabio pritisak novih izbjeglica s prostora istočnoga Jadrana, logor u Philippevilleu postao je mogućnost koju je trebalo iskoristiti isključivo u slučaju krajnje nužde. Razmatralo se da se onamo uputi samo tisuću izbjeglica da bi se Saveznicima u južnoj Italiji olakšao položaj u vezi s opskrbom izbjeglica hranom i da se rasterete mjesne bolnice.⁶⁴ Tito je zahtijevao da se izbjeglice smjeste na prostoru što bližem Jugoslaviji da bi se u povoljnom trenutku olakšala njihova repatrijacija. Sredinom kolovoza 1944. pukovnik Nikolić, voditelj jugoslavenske medicinske misije u Bariju, posjetio je Philippeville u pratnji bojnika Goldsmitha da procijeni kakav bi se tip izbjeglica najlakše snašao na tom prostoru.⁶⁵

⁶⁰ UK-TNA-WO, 204/2872, 170.

⁶¹ UK-TNA-WO, 204/2872, 190.

⁶² UK-TNA-WO, 204/2885, engleski prijevod dopisa generala Béthouarta od 4. 7. 1944. upućen generalu Gammellu, zapovjedniku savezničkoga stožera.

⁶³ UK-TNA-WO, 204/2885, pismo generala Gammella upućeno generalu Béthouartu od 12. 7. 1944.

⁶⁴ UK-TNA-WO, 204/2872, 90.

⁶⁵ UK-TNA-WO, 204/2872, F84007.

Krajem kolovoza 1944. Saveznici su donijeli odluku da se izbjeglice više neće upućivati izvan Italije ako iz Jugoslavije ne pristigne više od dvije tisuće novih izbjeglica. Odlučeno je da se siročad i djeca bez jednoga roditelja također neće upućivati izvan Italije, bilo prema Bliskom istoku ili francuskoj sjevernoj Africi. Maksimalan broj ljudi koji je mogao biti smješten u južnoj Italiji određen je na devet tisuća, a ako bi se ta brojka probila, ponovno bi se razmotrile mogućnosti slanja u pravcu Afrike. Logor u Philippevilleu trebao je biti stavljen u pripravnost ako bi se dotok izbjeglica povećao, a također se sugeriralo da se onamo prebaci neodređeni broj izbjeglica iz Egipta. Naglašeno je da se ne šalju ljudi s kroničnim bolestima, poput tuberkuloze, kao ni nepokretni invalidi.⁶⁶ U drugoj polovini rujna 1944. Saveznici su odlučili prebaciti u Philippeville skupinu od dvije tisuće izbjeglica, ali na nagovor generala Branka Poljanca, predstavnika Delegacije NOVJ-a u Bariju, i predsjednice COZ-a u Italiji Ružice Markotić odustalo se od te namjere.⁶⁷ Pored inzistiranja predstavnika zbjega, glavni razlog odustajanja od slanja izbjeglica u Philippeville bio je smanjeni broj novih izbjeglica, kao i Titovo inzistiranje na tome da se izbjeglice više ne upućuju u Egipat ili francusku sjevernu Afriku. Zapravo su u to vrijeme manji kontingenti izbjeglica iz Italije već krenuli natrag u domovinu, pa je situacija bila olakšana. Logor u Philippevilleu, koji je ostavljen UNRRA-i na upravljanje, postat će potencijalni logor za druge izbjeglice upravo zahvaljujući hrvatskim zbjegovima koji onamo ipak nisu nikada otišli.⁶⁸

Razdoblje stalnoga boravka

U teškim ratnim okolnostima koje su vladale moguće je pratiti i svakodnevni život izbjeglica. Boravak u Italiji za neke od njih trajao je kraće, za druge duže, međutim za većinu je to bilo vrijeme života u tuđini i čekanja na povratak u domovinu. "Vrijeme čekanja", koje je za većinu izbjeglica bilo teško, obilježeno je različitim djelatnostima čiji je cilj bio zadovoljiti njihove svakodnevne potrebe i uvjete života. Funkcioniranje života na stranom prostoru s jedne je strane bilo razrađeno do sitnih pojedinosti, a s druge je strane takav život donosio brojne nepoznanice. Na život u zbjegu utjecali su različiti čimbenici. Bila je riječ o ideološkim utjecajima KP Jugoslavije na izbjeglice i životnim uvjetima, a sve je to utjecalo na njihovo raspoloženje. Spomenuti čimbenici bili su, razumljivo, dodatno izraženi u ratnim okolnostima, pa su se očitavali na posebne načine. Različiti obrasci ponašanja i djelovanja u ratnim uvjetima poprimaju drugačija obilježja nego u doba mira, a kada se uzme u obzir izmještenost stanovništva iz poznatoga, domaćeg okruženja, tada su ti obrasci još više istaknuti. U zbjegovima su uglavnom bile žene, maloljetnici i starije

⁶⁶ UK-TNA-WO, 204/2872, dopis pod naslovom "Policy on Displaced Persons – Yugoslavia", 29. 8. 1944.

⁶⁷ UK-TNA-WO, 204/2872, FX 29311.

⁶⁸ UK-TNA-WO, 204/2885, *passim*. Početkom 1945. u logor Philippeville u sjevernoj Africi stigli su Židovi koji su uspjeli izaći iz njemačkoga koncentracijskog logora Bergen-Belsen zahvaljujući razmjeni zarobljenika sa Saveznicima.

osobe, što je potrebno imati na umu kada se donose opći zaključci, ali i kada se formira mišljenje o pojedincima.

S otoka Visa zbjegovi su transportirani u Italiju u organizaciji partijskih struktura i uz pomoć Britanaca. Partijskim strukturama bilo je izrazito važno da se prikaže kompaktnost zbjegova i bezrezervna potpora NOVJ-u i Titu. Radi toga je bilo potrebno maksimalizirati kontrolu nad zbjegovima, što je učinjeno uspostavom čvrste organizacijske strukture, pažljivim određivanjem partijskih članova na važne položaje u zbjegu i osnivanjem masovnih antifašističkih organizacija unutar zbjegova, koje su također vodili prokušani kadrovi. Kada se promatra struktura predstavnika NOVJ-a i zbjega u Italiji, na prvom je mjestu Vojna misija NOVJ-a pri Savezničkom zapovjedništvu za Srednji istok u Bariju, koja je djelovala kao najvažnije tijelo NOP-a prema Saveznicima. Unutar Vojne misije postojao je Odsjek za zbjeg, čiji je zadatak bio koordinacija sa Saveznicima u pogledu transporta izbjeglica za Egipat i ostalih pitanja koja su podrazumijevala kretanje izbjeglica. Postojalo je posebno tijelo, "Zastupstvo nacionalnog komiteta" odnosno Nacionalnoga komiteta oslobođenja Jugoslavije. Zapravo su se u tom tijelu nalazili isti članovi Vojne misije, ovaj put sa zadatkom vođenja pregovora sa Saveznicima. Zastupstvo nacionalnoga komiteta djelovalo je kao tijelo KP Jugoslavije, a vodilo je pregovore sa Saveznicima kao nacionalno, a ne regionalno tijelo partizanskoga pokreta.⁶⁹ Osnovna komunikacija sa Saveznicima odvijala se preko "oficira za vezu" koji je bio smješten u savezničkom zapovjedništvu u Lecceu.⁷⁰ Za tu dužnost, koja je podrazumijevala znanje stranih jezika, poglavito engleskoga i talijanskoga, bila je potrebna obrazovana osoba koja će moći prevoditi dopise i koja će svojom uljudenošću i suzdržanošću biti na razini savezničkih časnika. Do svibnja 1944. tu je dužnost obnašao dr. Cvito Fisković, poznati hrvatski povjesničar umjetnosti, a nakon što je upućen u domovinu na dužnost referenta za prosvjetu u Oblasnom NOO-u za Dalmaciju, zamijenio ga je poznati splitski pjesnik Tomislav Zupa.⁷¹

Kao i u domovini, u Italiji je bio formiran COZ. To je bilo glavno tijelo koje je upravljalo svim unutarnjim pitanjima zbjega, a ujedno je služilo kao predstavnik zbjegova prema Saveznicima i drugim stranim predstavnicima. U početku je imao više članova, a poslije samo pet, jer su neki otišli s transportima u Egipat, gdje su organizirali poseban COZ.⁷² U siječnju 1944. članovi COZ-a bili su Ružica Markotić, Zvonko Bešker, Ivo Markić, Ante Babić, Paula Zon i Ivan Jurlina. Nakon odlaska većine iz toga sastava u Egipat početkom ožujka članovi su bili Ružica Markotić, Ante Babić, Ivo Markić i Mate Barbić. Sredinom ožujka Barbića, koji je otišao za Egipat, zamijenio je Ivan Kreft, a poslije su se COZ-u pridružili Ante Bojanić, Šime Petrić i Milivoj Ivčić. Tijekom cijeloga djelovanja

⁶⁹ Drago Gizdić, *Dalmacija 1944. – 1945. Prilozi historiji narodnooslobodilačke borbe* (Zagreb: Epoha, 1964), 384-386.

⁷⁰ HR-DAST-JZ, 432, *passim*.

⁷¹ Tomislav Zupa ostavio je nekoliko pjesama i pripovijetki o zbjegovima koje se čuvaju u: HR-DAST-JZ, 443.

⁷² Plenča, "Jugoslavenski zbjeg u Italiji i Egiptu", 350.

predsjednica COZ-a bila je Ružica Markotić. Sjedište COZ-a bilo je u logoru Santa Maria al Bagno, a potom u Monopoliju, odnosno u Bariju. Naravno, postojalo je i partijsko rukovodstvo unutar COZ-a, koje su sačinjavali Šime Petrić kao sekretar, Ružica Markotić i Ivan Kreft kao članovi te Anka Nola kao sekretar Saveza komunističke omladine Jugoslavije.⁷³ U sastavu COZ-a nalazila su se četiri odjela: Upravno-administrativni, Privredni, Zdravstveni i Kulturno-prosvjetni. Kroz njihov se rad može rekonstruirati život zbjegova u talijanskim logorima kao i ideološki utjecaj KP Jugoslavije na izbjeglice. Imenovani pročelnici rukovodili su odjelima, a zajedno s predsjednicom Markotić sačinjavali su COZ. U takvom ustrojstvu COZ je bio odgovoran za svoj rad Oblasnom NOO-u za Dalmaciju i Vojnoj misiji NOVJ-a u Bariju.⁷⁴

Cilj KP Jugoslavije bio je prikazati zbjeg kao zasebnu organizaciju koja je odvojena od vojske, ima civilno obilježje i slijedi i podupire partizansku borbu protiv okupatora. Na takav se način htjelo prikazati da civilno stanovništvo podržava rukovodstvo KP Jugoslavije i pravac budućega ustroja Jugoslavije utemeljenog na II. zasjedanju AVNOJ-a. U tom je smislu Centralni komitet KP Jugoslavije 17. veljače 1944. uputio Oblasnom komitetu KP Hrvatske za Dalmaciju direktivu u kojoj stoji: "Zbjeg potpuno odvajati od vojske i vojnih ustanova i po tome se držati naših ranijih direktiva." Drugi dio direktive glasio je: "U vojnim bazama, jedinicama i ustanovama moraju postojati part.[ijske] organizacije, a vi ih povezivati, a ne stvarati jedinstveno rukovodstvo. Part.[ijski] i ostali materijal vi ćete im redovito slati. Koordinaciju vojnih poslova neka vrši misija preko vojnih komanda."⁷⁵ Provedba te direktive postat će značajna u daljnjem tijeku zbjega, a na opisani način pokušat će se prikazati zbjeg i prema van.

Predstavljanje zbjegova prema van bio je najvažniji zadatak koji su partijske strukture nametnule i sebi i izbjeglicama. Predstavljanje prema van imalo je ulogu uspostave slike KP Jugoslavije kao začetnika i predvodnika borbe protiv okupatora u Jugoslaviji koji uživa bezrezervnu potporu svih antifašista. Repräsentacija je zahtijevala izgradnju slike o zbjegovima kao kompaktnoj cjelini koja je vođena zajedničkim ciljem i kojoj ne nedostaje sposobnosti i snage za izgradnju novoga poretka. Inzistiranje na visokoj neovisnosti zbjegova, vlastitom radu, djelovanju kulturnih i prosvjetnih institucija, bilo je od presudne važnosti za izgradnju slike prema van. Zaokupljenost svakodnevnim aktivnostima, pored izgradnje slike o zbjegovima, imala je funkciju održavanja psihičke snage ljudi u zbjegu, da bi lakše dočekali povratak u domovinu. Među izbjeglicama je razvijen politički jezik koji je trebao izgraditi osjećaj zajedništva i razvijanje istih težnji na području društvenih, političkih i kulturnih djelatnosti.⁷⁶ Osjećaj pripadnosti zajednici koja ima slične interese snažno se

⁷³ Gizdić, *Dalmacija 1944. – 1945.*, 385-386.

⁷⁴ HR-DAST-JZ, 424, *passim*.

⁷⁵ NOB u Dalmaciji, dok. br. 151.

⁷⁶ Kako funkcionira politički jezik radi izgradnje osjećaja zajedništva pokazala je Lynn Hunt na primjeru Francuske revolucije. Ovdje se koristi ta paradigma da bi se pokazalo kako politički jezik služi u svrhu očuvanja monolitnosti zbjegova. Usp. Lynn Hunt, *Nova kulturna historija*, prev. Anamarija Hucika (Zagreb: Naklada Ljevak, 2001), 45.

razvijao u zbjegovima, pogotovo ako se uzme u obzir činjenica da se skupina ne nalazi na poznatom, domaćem terenu. Nedostatak domaćega prostora nadoknađuje se povezanošću koja se manifestira u prvom redu kroz zajednički politički jezik, kulturnu aktivnost koja je misaono vezana uz “izgubljeni” domaći prostor, obrazovanje koje razvija osobnost, kao i rad koristan za potrebe zbjega. Budući da su zbjegovi u Italiji, za razliku onih u Egiptu, bili podložni promjeni smještaja i kraće su se zadržavali na jednom mjestu, svi ti elementi nisu se uspjeli manifestirati u punom izražaju, nego su ponekad bili tek naznaka onoga što se stvarno htjelo postići.

Nakon odlaska posljednjega transporta za Egipat u lipnju 1944. u Italiji je djelovalo pet logora hrvatskih izbjeglica: Carbonara, Santa Maria di Leuca, Santa Maria al Bagno, Santa Cesarea i Taranto. U svim su logorima ustrojeni odbori slični mjesnim NOO-ima u domovini. Ujedno su bili popunjeni članovima KP Jugoslavije, ili su oni barem bili kandidati za članstvo. Na takav se način održavala strukturna stabilnost svakoga logora ako se pojavi veći broj “disonantnih” glasova. Logorski su odbori funkcionirali, kao i COZ, na osnovi podjele rada i resora. Pored onih osnovnih koji su postojali pri COZ-u, logorski odbori imali su specifične resore koji su bili prilagođeni prilikama pojedinih logora. Tako su postojali odsjeci za smještaj, propagandu, kulturno-prosvjetni rad, tehnički rad, za higijenu i zdravstvo itd. U izvješćima se redovito ističe da su svi odbori “savjesno i požrtvovno” obavljali sve poslove i da narod u njih ima “potpuno povjerenje”.⁷⁷ U većini slučajeva situacija je bila upravo takva, no postojale su iznimke, kada je dolazilo do razmimoilaženja u mišljenju s pojedincima u zbjegu, najviše iz ideoloških razloga, a učestalo i zbog loših životnih uvjeta.

Broj izbjeglica u talijanskim logorima u rujnu 1944. godine	
Sta Maria al Bagno	2641
Sta Maria di Leuca	2139
Sta Cesarea	1305
Aversa	426
Carbonara	94
Maglie (bolnica)	206
Maglie (radna skupina)	41
Poggiardo	60
Lecce (radna skupina)	12
Bari (ured)	17
Bari i okolica (bolnice)	66
Ukupno	7007

⁷⁷ HR-DAST-JZ, 424, Zapisnik konferencije po pitanjima Zbjega održane dana 30. jula 1944 u 10 sati u sobi Komandanata Štaba Baze N.O.V.J. u Bari-u.

Broj izbjeglica koje su ostale u Italiji iznosio je oko sedam tisuća. U rujnu 1944. zabilježeno je 7007 izbjeglica raspoređenih u četiri logora (Santa Maria al Bagno, Santa Maria di Leuca, Santa Cesarea i Aversa), tri bolnice (Maglie, Poggiardo i Bari), dvije radne skupine (Maglie i Lecce) i ured u Bariju.⁷⁸ Od ukupnoga broja izbjeglica, djece mlađe od šesnaest godina bilo je 3801 ili 54%. Kada se analiziraju različiti aspekti izbjegličkoga života u Italiji, uvijek je potrebno imati na umu visoku zastupljenost djece u logorima, jer bi bez toga slika o radu logora mogla biti prilično iskrivljena. Nakon što se prestalo upućivati izbjeglice u Egipat, a i prestankom priljeva novih s istočne obale Jadrana, situacija se stabilizirala, što je omogućivalo jednostavnije upravljanje logorima u južnoj Italiji.⁷⁹ Kada su zbjegovi bili trajno smješteni u jednom logoru, aktivnosti COZ-a i logorskih odbora postale su djelotvornije i Saveznicima su se lakše mogle iznijeti potrebe izbjeglica.

Jedna od osnovnih ideja koju je COZ pokušao provesti u logorima bilo je uvođenje samouprave. Prepreke na putu postizanja toga cilja nije bilo jednostavno riješiti. Budući da je logore osnovala saveznička vojska, i to na teritoriju treće zemlje – Italije, želja za postizanjem samouprave bila je nedovoljna. Trebalo je pokazati da su zbjegovi sposobni upravljati logorima, da se među ljudima može naći one s organizacijskim sposobnostima, radnim navikama i voljom za rješavanje problema. Razina samouprave nikada nije bila potpuna jer se saveznička pomoć u hrani i ostalim potrebama nije mogla nadomjestiti nikakvim unutarnjim radom. Logorski odbori zbjega, koji su djelovali kao tijela narodne vlasti, svoj su legitimitet crpili na osnovi stanja u domovini, pa su istu sliku pokušali uspostaviti i u zbjegovima.

Djelomična emancipacija logorskih odbora od Saveznika odvijala se na dvije razine. Na prvoj je to bilo kroz djelovanje COZ-a u Italiji, koji je predstavljao sve logore, a na drugoj kroz djelovanje pojedinih logorskih odbora, njihove samostalnosti u obavljanju određenih zadataka i organiziranosti. Centralni odbor zbjega pokušavao je, po uzoru na rad partijskih tijela u domovini, organizirati takvo djelovanje u zbjegovima. Time se Saveznicima željela poslati poruka o uređenom sustavu upravljanja i izvršnoj kontroli nad izbjeglicama.

Najviše prepreka na tom putu postavljali su rojalistički simpatizeri, kojih se i pored strogoga razdvajanja našlo u svakom logoru, a koji su, prema izvješćima COZ-a,⁸⁰ pokušavali unijeti nemir i pomutnju među izbjeglice. To je bio i razlog zbog kojega Saveznici nisu dali potpunu samoupravu COZ-u i logorskim odborima. Svaki je logor imao savezničkoga zapovjednika čiji je zadatak bio osigurati pravilno funkcioniranje svih sastavnica života u logoru. Tu su do izražaja često dolazila osobna stajališta pojedinih savezničkih zapovjednika, koja su se kretala od velike simpatije prema izbjeglicama pa do antipatija, koje

⁷⁸ HR-DAST-JZ, 424, Centralni odbor zbjega piše dopis Sanitetskom odjeljenju Štaba Baze NOVJ-a Jugoslavije u Bariju, 7. 10. 1944.

⁷⁹ UK-TNA-WO, 204/2872, 6617.

⁸⁰ HR-DAST-JZ, 424, Spisi i izvještaji kancelarije Centralnog odbora zbjega, te vojne misije NOVJ-a, Bari za 1944. i 1945., *passim*.

nisu bile toliko usmjerene prema ljudima koliko prema prevladavajućem komunističkom svjetonazoru u zbjegovima. Gdje su logorski odbori imali dobre odnose sa savezničkim zapovjednicima, dana im je veća razina samouprave, a gdje je bilo razmirica ili je saveznički zapovjednik gajio antipatiju prema komunističkom djelovanju, djelovanje logorskih odbora bilo je ograničeno.

U jednom izvješću COZ-a upozorava se na “neprijateljsko držanje dvaju savezničkih podoficira u Cesarei čije držanje prema našem narodu potpuno je slično kao da smo mi neprijateljski narod”.⁸¹ Tako je, primjerice, pukovnik Oldfield u logoru Santa Maria al Bagno učestale razmirice između partizanskih časnika i rojalista, politički diferencirajući obje strane, pokušao riješiti upozoravanjem partizana da smanje izražavanje političkih stavova.⁸² Isti je pukovnik smatrao COZ isključivo političkim tijelom zbjega, pa je nastojao život u logoru odvojiti od direktiva toga tijela. Ta i slične situacije ponekad su dovodile do nesporazuma između Glavnoga stožera Saveznika u Lecceu i COZ-a, ali se situacija nije nikada toliko pogoršala da bi se prekinula suradnja. Također, savezničke radionice Crvenoga križa u logorima u početku su bile prepustene vodstvu savezničkih časnika, a ljudima iz zbjega bilo je zabranjeno preuzeti rukovodeće funkcije, što se poslije ipak promijenilo.⁸³

Težnja za samoupravom COZ-u je bila imperativ da bi se u logorima stvorile pretpostavke jugoslavenskoga suvereniteta s KP Jugoslavije kao jedinim nositeljem izvršne vlasti. Naravno, proces potreban da izbjeglice prihvate takvu vlast bio je dugotrajan i na njemu je trebalo mnogo raditi. U svim izvješćima COZ-a detaljno se analizira “političko i moralno stanje” u zbjegu, iz čega je vidljivo koliko je napora uloženo da bi se ljudi u zbjegu prikazali prema van kao kompaktna cjelina istih političkih i ideoloških svjetonazora. U čitavom zbjegu u Italiji bilo je 39 članova KP Jugoslavije, što je bio relativno malen broj za potrebe tako velikoga zbjega.⁸⁴ Ti su članovi popunjavali sve važnije organizacije u zbjegu, izmjenjivali su se na različitim položajima od COZ-a do logorskih odbora, s obzirom na to da su neki odlazili za Egipat, a neki se vraćali u domovinu, a ostatak bi se primao iz aktivista zbjega koji su imali simpatije prema KP Jugoslavije. Napori koji su u tom pravcu činjeni manifestiraju se kroz formiranje “masovnih antifašističkih organizacija” u logorima kao i kroz “kulturno-propagandni rad”. Djelovanje masovnih organizacija Antifašističke fronte žena (AFŽ) i Ujedinjenoga saveza antifašističke omladine Jugoslavije i Hrvatske prije svega je usmjereno na one koji su u zbjegu činili većinu, odnosno na žene, mladež i djecu. Kroz djelovanje tih organizacija provlačile su se ideje KP Jugoslavije o formiranju “pravilnih” stavova o ratu, bivšoj državi, odlukama AVNOJ-a, Sovjetskom Savezu, zapadnim Saveznicima itd.

Dok je teorija reflektirala ideje KP Jugoslavije, praksa je značila ovladavanje različitim praktičnim vještinama potrebnim za život u logorima – održavanje

⁸¹ HR-DAST-JZ, 422, Izvješće COZ-a u Italiji za rujan 1944.

⁸² HR-DAST-JZ, 422, Izvješće COZ-a u Italiji za listopad 1944.

⁸³ HR-DAST-JZ, 422, Izvješće COZ-a u Italiji za listopad 1944.

⁸⁴ Plenča, “Jugoslavenski zbjeg u Italiji i Egiptu”, 355.

čistoće, kuhanje, pranje rublja, osobna higijena, zdravstvena zaštita itd. Sve su izbjeglice sudjelovale u tim poslovima, koji su imali veću stvarnu važnost od ideoloških pitanja.

Politički rad bio je usmjeren i na brojnu djecu u logorima. "Njihovo ponašanje, i njihova politička svijest može poslužiti na izgled starijima", piše u izvješću COZ-a za rujnu 1944. godine. Čini se da su djeca jednostavnije i učestalije prihvaćala ideje koje su se iznosile na predavanjima ili ih je pak, zbog nerazvijene političke svijesti, bilo lakše usmjeriti na "pravi put". Pionirska organizacija zbjega u Italiji bila je veoma razvijena. Svi su logori još u proljeće 1944. imali pionirske brigade, koje su se dijelile na vodove i desetine. Tako je pionirska organizacija u Italiji imala pet brigada, devetnaest odreda i 38 vodova, među kojima je bilo 2849 predškolske djece.⁸⁵ S obzirom na to da je veći dio postrojbi bio sastavljen od predškolske djece, pitanje je koliki je bio stvarni učinak takve formacije na život u zbjegu!

"Cijeli naš narod u Zbjegu živi isključivo mislima na domovinu."⁸⁶ Ta rečenica iz izvješća COZ-a za listopad 1944. najbolje opisuje položaj zbjega u Italiji. Doista se živjelo u iščekivanju trenutka kada će se krenuti natrag u domovinu. Sav život u logorima, način smještaja pojedinih obitelji tako da su ljudi iz istoga mjesta boravili u istom logoru, zajedničko okupljanje i razgovor o rodnom mjestu, prisjećanje na poginule u ratu, pjevanje domaćih pjesama i različite druge aktivnosti pojačavali su svijest o rodnom kraju i želju za što bržim povratkom. Tipičan dan u logoru sastojao se od pospremanja, fizičkoga rada, vježbanja, čitanja, političkoga sata, obrazovanja, prehrane i odmora. Dan je bio ispunjen od 6:30 do 23:00, kada je bilo vrijeme za spavanje.⁸⁷ Sve je funkcioniralo po vojničkoj disciplini, što je bio posebno prikladan način da bi se kontrolirao veliki broj djece koja su, po prirodi svoje životne dobi, živahna i teško podložna disciplini.

I u izbjegličkim logorima pojavile su se različite vrste društveno neprihvatljivoga ponašanja. Tako je u Italiju sa zbjegovima došlo i nekoliko prostitutki. To je za predstavnike KP Jugoslavije, koji su izbjeglice Saveznicima željeli prikazati kao uređenu i moralnu skupinu, bilo krajnje neprihvatljivo. Zato su prostitucija kao i krađe i fizički napadi najstrože kažnjavani. Centralni odbor zbjega u dopisu Oblasnom NOO-u za Dalmaciju ističe: "Sa ovakvima imamo mnogo muke i usprkos naših nastojanja da ih svedemo na pravi put, trud naš ostaje bez rezultata... Sve je ovo nezgodno, pogotovo kad se to događa u tuđoj zemlji, gdje su naše odgojne mogućnosti određene i skućene."⁸⁸ Centralni odbor zbjega tražio je da se takve problematične osobe više ne šalju u zbjeg, a one koje su u Italiji da se vrte u domovinu. Oblasni NOO u svojem je odgovoru COZ-u osudio "nemoralne žene koje kaljaju dostojanstvo žena i čitavog naroda naše domovine" i naložio da se takve osobe upute natrag u domovinu,

⁸⁵ *Isto*, 356.

⁸⁶ HR-DAST-JZ, 422, Izvješće COZ-a u Italiji za listopad 1944., 4.

⁸⁷ HR-DAST-JZ, 422, Sobni red, 21. 8. 1944.

⁸⁸ HR-DAST-JZ, 521, Dopis COZ-a upućen Oblasnom NOO-u za Dalmaciju, 27. 7. 1944.

osim onih koje se odluče popraviti. One problematične namjeravao je uputiti na otok Sveti Andrija (Svetac), gdje je bio partizanski logor za neprijatelje i nepodobne.⁸⁹

Najveći problem logora u Italiji bio je neodgovarajući prostor za smještaj. Krajnje nemogući uvjeti boravka početkom 1944. postupno su se donekle poboljšavali na traženje COZ-a i uz veliku savezničku pomoć. U logoru Santa Maria al Bagno izbjeglice su bile smještene u napuštene ljetnikovce bogatih talijanskih obitelji koje su se prodorom Saveznika povukle prema sjeveru Italije. Te su kuće bile napuštene i prljave, bez vrata i prozora, što je u zimskim uvjetima bila velika teškoća. U drugim logorima korištene su javne zgrade, također demolirane i bez osnovnih životnih uvjeta. Budući da su prve izbjeglice došle u Italiju bez ičega, ponekad su spavale na betonskim podovima bez strunjača i prekrivača. Situaciju je dodatno pogoršavala izrazito jaka zima. Izbjeglice su koristile preostali namještaj, vrata i prozore kao materijal za ogrjev jer u južnoj Italiji nije bilo drva za ogrjev. Nesolidno građene zgrade od poroznoga kamena zimi su bile neupotrebljive za stanovanje. Velika količina vlage, često i kiša koja je naplavljivala zgrade, uvelike je otežavala uvjete boravka. Najkvalitetnije zgrade u svim logorima nisu rekvirirane nego su ostale na raspolaganju talijanskim vlasnicima. Slična je situacija bila u logoru Santa Maria di Leuca.⁹⁰

Posebno teško stanje bilo je u logoru Santa Cesarea, gdje se jedna zgrada trebala proglasiti neupotrebljivom za boravak. Međutim, zbog nedostatka drugog smještaja, djeca, koja su tu bila u većini, nisu se mogla premjestiti u drugu zgradu. U jednoj je zgradi bilo toliko vode da ju je trebalo izbacivati kantama. Zgrada koja je bila pogodna za boravak predana je Amerikancima, koji su u njoj "namjeravali otvoriti dućan". Najbolji smještajni uvjeti bili su u logoru Aversa u provinciji Caserti, gdje su izbjeglice bile smještene u velikoj zidanoj zgradi, "bivšoj ludnici", u kojoj je svaki pojedinac imao svoj krevet. Taj je logor, za razliku od ostalih, bio međunarodnoga karaktera, u njemu je bilo smješteno mnogo Talijana i Grka, pa se nije moglo hrvatske izbjeglice iz neodgovarajućih logora prebaciti u njega.⁹¹

Najveća potreba svih ostalih logora bili su kreveti: u logoru Santa Maria di Leuca bez kreveta je bilo devetsto izbjeglica, u Santa Maria al Bagno tisuću i pol, a u Santa Cesarei također devetsto. Na povećanju broja kreveta najviše je radio COZ preko Savezničkoga zapovjedništva i Vojne misije NOVJ-a. Kako Saveznici nisu imali odakle dostaviti krevete, COZ je pokrenuo inicijativu za nabavu drva za njihovu izradu preko Vojne misije, koja je kod Saveznika uspješla nabaviti određenu količinu materijala od kojega su se u logorskim radionicama izrađivali kreveti. Pri punoj aktivnosti u logoru Santa Maria di Bagno dnevno bi se napravilo 25 kreveta, a da je bilo više drva na raspolaganju, moglo

⁸⁹ HR-DAST-JZ, 521, Dopis Oblasnog NOO-a za Dalmaciju upućen COZ-u u Italiji, 2. 8. 1944.

⁹⁰ HR-DAST-JZ, 422, Izvještaj iz logora Santa Maria di Leuca od 29. 6. 1944.

⁹¹ HR-DAST-JZ, 424, Zapisnik konferencije održane dana 5. 10. 1944. u prostorijama Centralnog odbora zbjega u Bariju.

ih se izraditi i do pedeset. Postojala je i velika potreba za odjećom i obućom. Svatko tko je došao iz domovine dobivao bi pri prolazu kroz tranzitne logore u Carbonari i Tukuranu, ili pak u logoru stalnoga smještaja, pokoji komad ljetne odjeće. Međutim ta se odjeća ubrzo istrošila, a zimska se nije ni dijelila. Tek najesen 1944. Saveznici su preko Crvenoga križa počeli s dostavom zimske odjeće. Situacija s obućom bila je još teža; u sva tri trajna logora (s iznimkom Averse, gdje nije bila problematična) preko 70% izbjeglica bilo je bez obuće, doslovno boso. Oni koji su imali barem jedan par obuće u kratkom bi ga vremenu istrošili. Postojala je potreba za više od četiri tisuće pari cipela, od čega 2900 za djecu. Kao i kod odjeće, Crveni je križ najesen 1944. započeo s podjelom obuće, no te količine nisu mogle zadovoljiti ni 20% potreba.⁹²

Poseban je problem bila prehrana. U ratnim okolnostima, kada se općenito oskudijeva hranom, situacija među zbjegovima u Italiji bila je veoma teška. Saveznici su dostavljali hranu, koje nije bilo mnogo, a najviše su to bili suhi vojni obroci koji su među izbjeglicama znali uzrokovati probavne smetnje. Dnevno sljedovanje sastojalo se od pola kilograma kruha, konzervirane hrane i malo rajčica. Isti su obroci bili predviđeni za djecu i odrasle. Poslije se opskrba hranom ustalila, ali su raznolikost i hranjiva vrijednost ostale izrazito loše. Nenaviknute na konzerviranu hranu, izbjeglice su je razmjenjivale za povrće kod lokalnih seljaka i kuhale si variva, najviše kupus i blitvu s krumpirom.⁹³

Lošom prehranom najviše je bio pogođen logor Santa Cesarea, u kojem su uglavnom bila djeca, što je često uzrokovalo pojave raznih bolesti. Zato se pristupilo otvaranju dječje kuhinje koja bi ponudila raznolikiju prehranu, prikladnu za djecu. Da bi se spriječila česta pojava proljeva kod djece, od preostalog brašna i šećera pravljeni su slatkiši i peciva. U logoru Santa Maria di Leuca slastičar logora pekao je kolače za djecu tri puta tjedno.⁹⁴

U izvješću COZ-a iz Italije za rujan 1944. upućenom Zemaljskom antifašističkom vijeću narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) i ostalim tijelima vlasti u domovini stoji i tablica dnevnoga sljedovanja hrane po osobi za logor Santa Maria di Bagno, koja je, kako je naglašeno, slična kao i za ostale logore. Sljedovanje se sastojalo od pola kilograma kruha, 5,7 dag svježega mesa, 5,72 dag konzerviranoga mesa, 22,88 dag svježega povrća (velike tikve, koje izbjeglice nisu voljele), 11,44 dag graha, 28,6 dag krumpira, 5,72 dag voća, 7,15 dag tjestenine, 0,82 dag čaja, 4,29 dag kave i 3,27 dag šećera, što je ukupno iznosilo oko kilogram i pol hrane. Vode je bilo dovoljno i za piće i za osobnu higijenu. Odrasli su dobivali nešto cigareta i kutiju žigica tjedno.⁹⁵

⁹² HR-DAST-JZ, 424, Zapisnik konferencije održane dana 5. 10. 1944. u prostorijama Centralnog odbora zbjega u Bariju.

⁹³ HR-DAST-JZ, 424, Izvješće za mjesec kolovoz 1944. koje COZ u Italiji upućuje ONOO-u za Dalmaciju na Visu.

⁹⁴ HR-DAST-JZ, 424, Izvješće za mjesec kolovoz 1944. koje COZ u Italiji upućuje ONOO-u za Dalmaciju na Visu.

⁹⁵ HR-DAST-JZ, 422, Izvješće COZ-a u Italiji ZAVNOH-u, ONOO-u za Dalmaciju i Vojnoj bazi NOVJ-a u Bariju za mjesec rujan 1944. god.

U stvarnosti je često nedostajalo određenih vrsta namirnica, a posebno se oskudijevalo u voću i povrću, što je osnova prehrane za razvoj djece. Od Saveznika su se tražile tablete s vitaminima, što je značilo 30-35 tisuća tableta vitamina za sedam tisuća izbjeglica.⁹⁶ U idealnim uvjetima, kada bi se poštila tablica dnevnoga sljedovanja, to bi značilo unos od 1300 kcal po osobi, a minimalni iznos za normalno funkcioniranje osobe iznosi 2100 kcal dnevno, prema suvremenim standardima za izbjeglice.⁹⁷ Uzevši u obzir dodatne količine kilokalorija koje su bile potrebne trudnicama (300 kcal) i dojiljama (500 kcal), može se zaključiti da prehrana nije bila dostatna. Ipak su izbjeglice uglavnom bile zadovoljne prehranom, s obzirom na to da su se nalazile u nepoznatoj zemlji i da im je situacija prilikom polaska iz Dalmacije bila još lošija. Čak se znalo događati da se od viška kruha u logoru Santa Maria al Bagno pravi dvopek koji se slao u domovinu.⁹⁸

Mnogo veći problem od svega spomenutog bile su zdravstvene prilike. Uz izbjeglice, u Italiju su iz Dalmacije prebačeni ranjenici i ratni invalidi. Najveći priljev izbjeglica bio je u zimsko doba, uz brojne nedaće, što je dodatno pogoršavalo zdravstveno stanje u zbjegovima. Higijenske navike bile su na iznimno niskoj razini, a tijekom transporta nisu uvijek bile ni provedive. Pored toga, u transportu, kada su velike skupine ljudi zbijene na malom prostoru, otežano je obavljanje fizioloških potreba, a sanitarni čvorovi bili su rijetki i nehigijenski. Svi ti čimbenici doveli su do situacije da su zbjegovi u Italiju stizali u lošem zdravstvenom stanju, opterećeni kroničnim i akutnim bolestima, puni ušiju i svraba i s ostalim zdravstveno-higijenskim problemima. Smrtnost je u zbjegovima bila svakodnevna pojava.⁹⁹

Briga o bolesnicima i ranjenicima u Italiji zahtijevala je od Saveznika dosta umješnosti. Na prvom mjestu trebalo je izbjeći da u bolnicama budu zajednički smješteni partizanski ranjenici i rojalisti, da među njima ne bi došlo do sukoba. Veliki broj ranjenika bilo je teško smjestiti zbog nedostatka prostora. Zato su tražene dodatne lokacije kamo bi se uputili tekući ranjenici, kao i rekonvalescenti, a među više opcija izabrana je Malta kao najpovoljnije rješenje. I pored toga, priljev bolesnika iz hrvatskih zbjegova u savezničke bolnice u Italiji bio je ogroman.¹⁰⁰

Nedostatak bolničkih prostora i kreveta rješavao se improvizacijom, ali manjak medicinskoga osoblja nije bilo lako riješiti. Taj se nedostatak osjećao u svim etapama zbjega, a Saveznici su u nekim slučajevima očajnički tražili da se iz Jugoslavije pošalje kvalificirano medicinsko osoblje koje će raditi s

⁹⁶ HR-DAST-JZ, 424, Zapisnik konferencije održane dana 5. 10. 1944. u prostorijama Centralnog odbora zbjega u Bariju.

⁹⁷ *Camp Management Toolkit*, Norwegian Refugee Council, 2008, 402.

⁹⁸ HR-DAST-JZ, 422, Izvješće Jugoslavenskog odbora zbjega Santa Maria al Bagno za COZ u Italiji za mjesec rujan 1944. god.

⁹⁹ HR-DAST-JZ, 422, Izvješće dr. Jurja Krstinića Centralnom odboru zbjega u Santa Maria di Bagno, bez datuma.

¹⁰⁰ HR-DAST-JZ, 422, Izvješće Centralnog odbora zbjega, Pročelnika zdravstvenog odjela Odjeljenju za zdravstvo ZAVNOH-a od 8. 10. 1944.

izbjeglicama. No većina osoblja bila je zauzeta na domaćem bojištu, gdje se stalno trebalo brinuti za nove ranjenike. Ono malo medicinskoga osoblja koje je pošlo u zbjeg bilo je toliko preopterećeno poslom u Italiji da su Saveznici inzistirali da se, nakon pratnje u prijevozu izbjeglica u Egipat, moraju odmah vratiti u Italiju.¹⁰¹

Prema savezničkom izvješću iz travnja 1944., jugoslavensko medicinsko osoblje u Italiji podijeljeno je na vojno i civilno. U vojnom sastavu bilo je jedanaest medicinskih časnika (liječnika) i 104 sestre koje su prolazile izobrazbu, a u civilnom sastavu pet liječnika, 36 medicinskih sestara i deset bolničara. Svi su bili opterećeni poslom i nitko se nije mogao uputiti na Bliski istok.¹⁰² Među njima su najistaknutiju ulogu imali liječnici Baldo Politeo, Juraj Krstinić, Žarko Amulić, Elsa Karanfilović, Damjana Jelačin-Bebler i Vedran Palčok.¹⁰³ Kada se ustalio prijevoz izbjeglica za Egipat, Zapovjedništvo za Srednji istok pristalo je primiti dugotrajne bolesnike i rekonvalescente, odnosno one kojima nije bila potrebna osobna njega, što je donekle smanjilo prenatrpanost talijanskih bolnica. Predstavnici NOVJ-a i COZ-a u Italiji često su inzistirali na organiziranju obuke za medicinsko osoblje, ponajviše medicinske sestre, što su Saveznici s iznenađenjem prihvaćali, budući da na takvu inicijativu nisu nailazili među izbjeglicama iz drugih zemalja.¹⁰⁴

Važno je bilo i pravilno provođenje zdravstveno-higijenske službe u logorima. Saveznici su učestalo upozoravali na niske higijenske navike kao i na ljude koji se nisu brinuli za svoje zdravstveno stanje iako su bili svjesni da su bolesni. Centralni odbor zbjega poduzimao je niz mjera da bi se poboljšali zdravstveno-higijenski uvjeti u logorima. S pozicije da je preventiva važnija od kurative, radilo se na tome da se maksimalno osnaže higijenski uvjeti u logorima, a izbjeglice upoznaju s potrebom održavanja osobne higijene, pranja hrane i ostalim preventivnim zdravstvenim aktivnostima. Negativne higijenske navike prvih mjeseci u zbjegu imale su posljedice, pa se pristupilo temeljitijem provođenju higijenskih mjera u logorima. Tako se u izvješćima COZ-a ističe da je čistoća u logorima na priličnoj razini, a održava se vlastitim snagama, čemu najviše doprinose tzv. higijenske komisije u svakom logoru. Kupaonice s tuševima postoje u svim logorima, što u punoj mjeri pruža mogućnost "održavanja tjelesne čistoće", a kupanje je "obavezno" dva puta tjedno za sve pripadnike zbjega.¹⁰⁵ Također su u svim logorima osnovane tzv. antimalarične grupe, koje se uz pomoć savezničkih stručnjaka obrazuju za sanaciju terena na kojem su legla malaričnih komaraca i muha. Pozornost se posvećivala tjelesnom odgoju, radi čega je u logoru Santa Maria al Bagno izgrađeno nogometno igralište s atletskom stazom te tereni za odbojku i druge sportske discipline.¹⁰⁶

¹⁰¹ UK-TNA-WO, 204/6662, *passim*.

¹⁰² UK-TNA-WO, 204/6663, 3076/2.

¹⁰³ Gizdić, *Dalmacija 1944. - 1945.*, 392.

¹⁰⁴ HR-DAST-JZ, 422, Izvješće COZ-a Oblasnom NOO-u Vis dana 9. 5. 1944. iz logora Santa Maria al Bagno.

¹⁰⁵ HR-DAST-JZ, 422, Izvješće COZ-a iz logora Santa Maria di Bagno od 24. 7. 1944.

¹⁰⁶ Gizdić, *Dalmacija 1944. - 1945.*, 393.

Najvažnije je bilo odgovarajuće zaštititi djecu bez jednoga roditelja (oca) ili siročad. U jednom izvješću COZ-a među ostalim je opisano stanje u logoru Santa Cesarea: "Za vrijeme sadašnjih kiša voda provaljuje u spavaone i djeca bez kreveta plivaju u vodi."¹⁰⁷ Djeca su bila najizloženiji dio zbjega, što se manifestiralo u visokoj stopi smrtnosti (između 30 i 50%). Veliki stupanj smrtnosti u Santa Cesarei uzbunio je i Saveznike, koji su proveli istragu. Oni su smrtnost pripisali epidemiji ospica koja je zavladała među djecom, a na koju su odrasli bili otporni.¹⁰⁸

Referent za zdravstvo pri COZ-u dr. Vedran Palčok pisao je mjesečna izvješća o zdravstvenom stanju zbjega i u njima podastirao analitiku bolesti, kurativna djelovanja, administraciju profilakse i ostale akcije kojima se pokušavalo popraviti opće zdravstveno stanje u zbjegu.¹⁰⁹ Loše zdravstveno stanje u zbjegu pripisuje se neprimjerenim stambenim uvjetima, neodgovarajućoj odjeći i obući i jednoličnoj prehrani. Od akutnih zaraznih bolesti zabilježeni su sljedeći slučajevi: morbili (ospice, male boginje), parotitis (zaušnjaci), pertusis (veliki kašalj, hripavac), *typhus abdominalis* (trbušni tifus), skarlatina (šarlah), *diphtheria* i *dysenteria* (srdobolja, griža). Posljedice tih bolesti bile su daljnje komplikacije, najviše kod djece, koje su uzrokovale nove bolesti, a zatim, u krajnjem slučaju, dovodile do smrti. Tako je u kolovozu 1944. oko osamsto djece oboljelo od različitih zaraznih bolesti. U prvim danima mnogo ih je umiralo, a do kraja mjeseca umrlo ih je ukupno 57. U rujnu 1944. u bolnici Maglie umrlo je 25 djece u dobi do šest godina, od čega deset od ospica.¹¹⁰ Od kolovoza do listopada 1944. od ukupnoga broja umrlih djeca do šesnaest godina činila su 80%. Dr. Palčok je inzistirao na tome da se djecu više ne šalje u Maglie jer ondje nema odgovarajućih uvjeta za njihovo liječenje, a dodatno se iscrpljuju zbog dugotrajnoga prijevoza na tu lokaciju.¹¹¹

Posebnu skupinu bolesnika činili su oboljeli od tuberkuloze, koji su bili smješteni u tri bolničke zgrade u Santa Maria di Leuci. Budući da su uvjeti za njihovo liječenje u toj bolnici bili nepovoljni, tražio se premještaj u primjereniju bolnicu. Međutim to je išlo veoma sporo, pa su smrtni slučajevi među tuberkuloznim bolesnicima bili česti jer je liječenje bilo konzervativno.¹¹²

U dokumentima koji donose podatke o zdravstvenim prilikama hrvatskih zbjegova u Italiji, za razliku od egipatskih, nema podataka o psihosomatskim bolestima, što ne znači da ih nije bilo.

¹⁰⁷ HR-DAST-JZ, 424, Centralni odbor zbjega piše dopis Sanitetskom odjeljenju Vojne baze NOVJ-a u Bariju od 7. 10. 1944.

¹⁰⁸ UK-TNA-FO, 371/48917, R1800/13.

¹⁰⁹ HR-DAST-JZ, 422, *passim*.

¹¹⁰ Gizdić, *Dalmacija 1944. - 1945.*, 392.

¹¹¹ HR-DAST-JZ, 424, Zapisnik konferencije održane 5. 10. 1944. u prostorijama Centralnog odbora zbjega u Bariju.

¹¹² HR-DAST-JZ, 424, Zapisnik konferencije održane 5. 10. 1944. u prostorijama Centralnog odbora zbjega u Bariju.

Nedostatak jugoslavenskoga medicinskog osoblja u bolnicama i stacionarima nadoknađivao se većim brojem talijanskih i liječnika drugih nacionalnosti. Međutim hrvatske su izbjeglice bile pune nepovjerenja prema stranim liječnicima, najviše talijanskim, što ih je odvrćalo od boravka u bolnici i prijavljivanja same bolesti. Takvi postupci nisu bili bezrazložni jer Palčok u jednom izvješću bilježi primjere loše prakse talijanskih liječnika koji su djeci davali pogrešne lijekove, koji su ih u krajnjem slučaju mogli usmrtniti. Jedan od njih djetetu je bezrazložno dao injekciju kamfora u srce, od čega je dijete preminulo, a liječnik je prijavljen savezničkom zapovjedništvu. Nekolicina talijanskih liječnika bili su članovi fašističke stranke, pa su ih se bolesne žene i starci plašili imajući na umu iskustva iz domovine.¹¹³

Stanje s prehranom u svim je bolnicama zahvaljujući naporima Saveznika bilo zadovoljavajuće. Slična je situacija bila i s lijekovima, čije su se zalihe na vrijeme obnavljale.¹¹⁴

Poduzimale su se mjere da se životni uvjeti izbjeglica poprave. Popravljale su se zgrade u kojima su bile smještene izbjeglice, a u drvodjeljskim radionicama izrađivali su se vrata i prozori za zatvaranje kuća. Drvo se nabavljalo u Bariju preko Vojne misije NOVJ-a.¹¹⁵ Djelovale su i krojačke, obučarske i mehaničke radionice. U mehaničkim se najviše, uz popravke, izrađivalo kuhinjsko posuđe. Postojala je i zidarska grupa, koja je popravljala zgrade i kuće u kojima su bili smješteni zbjegovi, a žene su najviše bile zauzete pranjem, glačanjem i kuhanjem.¹¹⁶

Posebna se pozornost posvećivala kulturno-prosvjetnom radu. Natpolovičan broj djece u talijanskim logorima zahtijevao je izniman trud u organizaciji nastave. U svim su logorima bile osnovane osnovne škole, u nekima i gimnazije. Prema izvješću za rujnu 1944., u logoru Santa Maria al Bagno bile su dvije osnovne škole i jedna gimnazija s 580 polaznika, u logoru Santa Cesarea jedna osnovna škola i jedna gimnazija sa 744 polaznika, a u logoru Santa Maria di Leuca dvije osnovne škole s 276 polaznika.¹¹⁷ Broj djece koja su bila obvezna pohađati školu bio je za nekoliko stotina veći, no ta su djeca zbog različitih okolnosti, ponajviše zdravstvenih, toga mjeseca izbivala s nastave.

S obzirom na nedostatak nastavnika, knjiga i ostalih pomagala, nastava je bila dobro organizirana, a program po kojem se izvodila preuzet je od Prosvjetnoga odjela ZAVNOH-a. Od predmeta koji su se predavali u gimnaziji spominju se vjeronauk, hrvatski jezik, matematika, povijest, geografija, prirodopis, higijena, crtanje i gimnastika. Katolički je vjeronauk imao isti status kao i ostali predmeti. Zbog maloga broja nastavnika, u nastavu su uključeni ljudi drugih struka kao i gimnazijski maturanti koji su se isticali znanjem i vještinama

¹¹³ HR-DAST-JZ, 422, Izvješće pročelnika Zdravstvenog odjela zbjega od 8. 10. 1944.

¹¹⁴ HR-DAST-JZ, 422, Izvješće pročelnika Zdravstvenog odjela zbjega od 8. 10. 1944.

¹¹⁵ HR-DAST-JZ, 422, Izvješće COZ-a u Italiji za rujnu 1944.

¹¹⁶ Gizdić, *Dalmacija 1944. - 1945.*, 390.

¹¹⁷ HR-DAST-JZ, 422, Kulturno-prosvjetno izvješće za mjesec rujnu 1944.

ma u radu s djecom. Nastava je često bila prekidana, ponekad i na mjesec dana, kada je zbog zaraznih bolesti bila proglašena karantena. Disciplina u školama provodila se djelotvorno, a dječje nepodopštine nastavnici su ponekad kažnjavali fizički, budući da ukori i izbacivanje iz škole nisu imali nikakva učinka.¹¹⁸

Mnogo je izbjeglica, posebno žena, bilo nepismeno, pa su u svim logorima organizirani i analfabetski tečajevi. Stariji su se teže odazivali na te tečajeve jer su smatrali da je opismenjivanje za njih došlo prekasno i da im nije potrebno. U provođenju analfabetskih tečajeva posebno se angažirao AFŽ, šireći propagandu o koristi opismenjivanja.¹¹⁹

Kulturno-prosvjetni rad u zbjegu imao je i zadatak da zabavi izbjeglice kazališnim predstavama, nastupima zborova i slikarskim izložbama. Većina logora imala je amaterske kazališne grupe, koje su mjesečno spremale nove komade u kojima su se predstavljala djela svjetske i jugoslavenske književnosti. Zborski nastupi također su bili učestali, a repertoar se kretao od partizanskih skladbi do popularnih engleskih i američkih pjesama. U proljeće 1944. otvorena je izložba slikarskih radova Ivana Čagre u logoru Santa Maria di Leuca, a organizirana je i izložba slikara i kipara (M. Detonija, Đ. Tiljka, O. Postružnika, I. Čagre, M. Studina i dr.) u Cozzanu, koja je nakon rata postavljena i u Splitu.¹²⁰

Održavanje raznih predavanja u logorima bio je tipičan način “kulturno-propagandnoga” rada. Preko zborova koji su se održavali jednom tjedno u svakom logoru narod je obavještavan “o svemu što je potrebno da zna”.¹²¹ Predavanja su obuhvaćala različite teme iz političkoga života, povijesti, razvoja znanosti i tehnike, pa do praktičnih tema o higijeni, zdravlju i pripremi hrane. Postojao je osjetan nedostatak stručnih ljudi koji su mogli meritorno govoriti o pojedinim temama. Posebno se vodila briga o tome da se učestalo govori o temama povezanim s partizanskim pokretom, čime se kod izbjeglica željelo razviti odobravanje i potporu za borbu koja se odvijala u domovini. Osjetljive teme iz političkoga života, poput sporazuma Tito-Šubašić, prenosile su se na takav način da ih se “pravilno” rastumači narodu.¹²²

Kroz predavanja i organizaciju zborova u logorima može se uočiti formiranje političkoga jezika koji je imao za cilj izgradnju osjećaja jedinstva i zajedništva. Druga vrsta širenja informacija bile su zidne novine koje su postojale u svim logorima. Bio je to djelotvoran način širenja informacija, koje su bile dostupne svima, pa i onima koji nisu htjeli prisustvovati predavanjima i zborovima. Zidne novine uglavnom su se sastojale od članaka koje su članovi logorskih odbora pisali na pisaćem stroju. Pored toga, ponekad su iz domovine i Egipta stizale prave tiskane novine, koje bi se distribuirale među izbjeglicama

¹¹⁸ HR-DAST-JZ, 422, Izvješće COZ-a od 20. 7. 1944.

¹¹⁹ HR-DAST-JZ, 422, Izvješće COZ-a za kolovoz 1944.

¹²⁰ Gizdić, *Dalmacija 1944. – 1945.*, 391.

¹²¹ HR-DAST-JZ, 422, Izvješće COZ-a u Italiji za rujan 1944.

¹²² HR-DAST-JZ, 422, Izvješće COZ-a u Italiji za rujan 1944.

ili postavile na zid. Na takav način ljudi bi se upoznawali sa stanjem u domovini i u zbjegovima u Egiptu.¹²³

Repatrijacija iz Italije

Blizina Dalmacije i južne Italije značila je da će biti moguća i brza repatrijacija izbjeglica koje su ondje bile smještene, za razliku od izbjeglica u Egiptu. Za repatrijaciju iz Italije nije bila potrebna logistička pomoć Saveznika. Pomorski promet između Italije i Dalmacije funkcionirao je od kraja 1943., a parobrodi kojima je Mornarica NOVJ-a raspolagala omogućivali su transport oružja, hrane i ostaloga potrebnog materijala tijekom čitave 1944. godine. Po oslobođenju Dalmacije pristupilo se organiziranju redovitoga parobrodarskog prometa. Najprije je uspostavljena veza Splita s Visom i Korčulom, a zatim je uvedena i linija Split – Dubrovnik – Bari – Vis. U studenom 1944. dolazi do izmjena na linijama, pa se u promet uključuju Hvar, Rogač na Šolti i Milna na Braču. Uslijedilo je povezivanje splitskoga područja sa Šibenikom i Zadrom. Parobrod je plovio na liniji Zadar – Biograd – Šibenik – Split.¹²⁴ Formiranjem tih linija izbjeglice koje su iz Italije i poslije iz Egipta stizale u Split mogle su nastaviti put svojim kućama.

Repatrijacija sedam tisuća izbjeglica iz Italije zahtijevala je pripreme radnje na obje obale Jadrana. U Italiji je trebalo dopremiti izbjeglice do Monopolija, gdje je formirana otpremna stanica, odnosno gdje se ukrcavalo na brodove. Budući da se dan i sat isplovljavanja nije mogao točno predvidjeti, trebalo je osigurati hranu i privremeni smještaj dok se čeka ukrcaj na brod. Repatrijacija se odvijala u kasnu jesen i zimi, pa je loše vrijeme onemogućivalo redovito isplovljavanje. Za potrebe prihvata u Dalmaciji COZ je iz Italije trebao dostaviti Oblasnom NOO-u za Dalmaciju informacije o broju osoba koje će po pojedinom transportu upućivati u domovinu, mjesto u koje se vraćaju i glavne osobne podatke. Također, svaki odbor logora iz Italije trebao je imati pismenu potvrdu o predmetima koje nose sa sobom u domovinu. Na takav način izbjegavale su se krađe koje bi mogle stvoriti neugodnosti pred Saveznicima. Pri otpremanju zbjega trebalo je pripaziti da se ne pridruže osobe koje su prethodno "otpane od zbjega, ne htijući dijeliti sudbinu ostalog naroda", a svaka je skupina trebala imati rukovodioca koji će upravljati zbjegom do prihvatne stanice u domovini.¹²⁵ Međutim bilo je dopušteno pridružiti se onim osobama koje se nisu ogriješile o NOP, a podrijetlom su bile s prostora Jugoslavije. Centralni odbor zbjega uputio je za repatrijaciju poziv svim građanima bivše jugoslavenske Kraljevine koji su se nalazili na području oslobođene Italije, a

¹²³ HR-DAST-JZ, 422, "Godišnje izvješće kancelarije COZ-a di Bagno" od 3. 1. 1945.

¹²⁴ Gordana Tudor, "Pomorstvo Dalmacije u 1945. godini", u: *Oslobođenje Hrvatske 1945. godine. Zbornik*, ur. Mira Kolar-Dimitrijević (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1986), 521-538.

¹²⁵ HR-DAST-JZ, 520, Dopis ONOO-a za Dalmaciju COZ-u u Bari od 25. 10. 1944.

nisu bili unutar zbjega, da se pridruže povratku u domovinu. Tako će se jednim transportom u domovinu vratiti oko petsto Židova.¹²⁶

U dopisu¹²⁷ u kojem se instruiru COZ kako se treba provesti repatrijacija stoji i napomena da ljude treba upozoriti na teško stanje u pitanju prehrane kao i nemogućnost pružanja pomoći u odjeći i obući. Situacija je bila posebno teška na dalmatinskim otocima, s kojih je okupator bio istjeran tek mjesec dana prije. Te je informacije trebalo predočiti svima koji se vraćaju iz Italije da bi se izbjegle dodatne komplikacije i šokovi.

Na istočnoj obali Jadrana pripreme za prihvata ljudi bile su mnogo veće. Plan je bio da se po transportu maksimalno preveze dvije tisuće izbjeglica, da bi se prihvata mogao obaviti bez većih poteškoća. Kao mjesta iskrcavanja predviđeni su Hvar i sjeverna splitska luka. Za prihvata povratnika predviđeno je podizanje tipiziranih pokretnih baraka, u kojima bi povratnici čekali polazak broda ili kamiona za svoje mjesto, kao i osiguranje drugih osnovnih potreba. Predviđeno je i formiranje ambulanti za liječenje morske bolesti i cijepjenje protiv epidemija. Prilikom otpuštanja kući svaki je pojedinac trebao dobiti najnužniju opremu: odjeću, obuću, prekrivače, higijenske potrepštine, hranu za deset dana, iglu i konac, pribor za jelo i žigice.¹²⁸ Međutim jedno su bile želje i planovi, a drugo je bila stvarnost. Takve upute treba promatrati kroz prizmu stanja u Dalmaciji, koja je u to vrijeme bila osiromašena uslijed ratnih operacija, a kuće većine izbjeglica bile su ispražnjene, opljačkane, porušene, a neke, još iz vremena talijanske okupacije, spaljene. Bez obzira na obećanja koja su se izbjeglicama davala prilikom repatrijacije, povratak u domovinu značio je početak nove borbe za preživljavanje jer su stvari s kojima su se vratili bile sve s čime se mogao započeti novi život.

Kako je studeni mjesec u kojem se beru masline, prednost za povratak u domovinu dobili su poljoprivrednici. General Poljanac iz Vojne misije u Bariju tražio je od Saveznika da se uputi 1500 poljoprivrednika s Hvara, Brača, Korčule, Dugog otoka i Ugljana koji bi brali masline.¹²⁹ Budući da je područje sjeverne Dalmacije bilo i dalje vojno nesigurno, osobe iz tih krajeva trebale su još neko vrijeme ostati u Italiji. Isto se odnosilo i na pojedince iz Like, Korduna i Banije. Tako je prvenstvo povratka dobilo otočno stanovništvo i ono s područja makarskoga primorja. Nakon drugoga povratnog transporta bit će dopušten povratak i za stanovnike Murtera i Žirja.¹³⁰

Savezničko zapovjedništvo dalo je načelno dopuštenje za repatrijaciju izbjeglica u Dalmaciju, no nisu točno utvrđeni termini povratka.¹³¹ Budući da

¹²⁶ Palavršić, "Jugoslavenski zbjeg u Italiji", 281.

¹²⁷ HR-DAST-JZ, 520, Dopis ONOO-a za Dalmaciju COZ-u u Bari od 25. 10. 1944.

¹²⁸ HR-DAST-JZ, 424, "Izveštaj po pitanju jugoslavenskih izbeglica u inostranstvu, podnosi sekretar Delegacije N.K.O.J. i predstavnik delegacije u pododboru 'F' Dušan Nikolić, 2." Datum na dokumentu je 31. 10. 1944.

¹²⁹ UK-TNA-WO, 204/2872, FX 54423.

¹³⁰ HR-DAST-JZ, 520, Dopis COZ-a iz Italije ONOO-u za Dalmaciju 20. 10. 1944.

¹³¹ UK-TNA-WO, 207/2872, 310.

je Vojna misija u Bariju organizirala nekoliko prebacivanja u Dalmaciju bez savezničkoga odobrenja svakoga transporta pojedinačno, došlo je do manjega nesporazuma, koji je ubrzo izgladen.¹³²

Prvi organizirani povratak za Dalmaciju krenuo je 7. studenoga 1944. iz Monopolija parobrodom "Ljubljana". Na brodu su bile 672 izbjeglice do tada smještene u Italiji.¹³³ Parobrod je 8. studenoga pristao u Komiži, gdje se iskrcalo 66 osoba. U Korčuli se iskrcalo 410 osoba, od kojih je 295 bilo Korčulana, a ostali su pripadali kotaru Pelješac-Mljet. Na Hvaru se iskrcalo 95, a u bračkoj Milni 101 osoba. Rukovodilac te transportne skupine bio je Josip Horvatić, koji je izvijestio nadležne da su svi stigli "sretno i zdravo". U istom dopisu Oblasnom NOO-u za Dalmaciju ponavlja se upozorenje o nestašici hrane, kao i savjet da se stanovništvo kninskoga i ličkoga područja vrati posljednje zbog još uvijek nesigurnoga stanja na tom području. Drugi transport, također parobrodom "Ljubljana", s oko petsto osoba kojima je rukovodio inženjer Josip Kodel, stigao je u Split 16. studenoga prethodno pristavši na Visu i u bračkoj Milni. Iz Splita su izbjeglice nastavile put svojim kućama. U dopisu kojim se izvještava COZ o prispjeću te skupine pročelnik Socijalnoga odjela Oblasnoga NOO-a Miloš Žanko upozorava na to da s prebacivanjem zbjegova ne treba žuriti jer je stanje u Dalmaciji teško. Dodaje da bi brodski prostor trebalo prije svega rezervirati za vojsku i hranu, a da je "na posljednjem mjestu zbjeg jer – ponovno naglašavamo – stanje prehrane je vrlo teško".¹³⁴ Iz toga je vidljivo zašto je u prvim transportima bilo malo povratnika. Brodski su se kapaciteti u prvom redu koristili za prijevoz hrane. U drugom je transportu pored ljudi bilo prebačeno više tona hrane.¹³⁵

Tijekom studenoga 1944. u tri transporta repatrirano je još tisuća osoba iz južne Italije, 17. studenoga 106, 27. studenoga 426 i 28. studenoga 472 osobe.¹³⁶ U tim je transportima hrana i dalje imala prioritet. Početkom prosinca povećan je broj povratnika, pa je u tri transporta od 5. do 7. prosinca vraćeno oko tri tisuće ljudi, čime je broj repatriranih dosegnuo oko pet tisuća.¹³⁷ Izbjeglice koje su repatrirane tim transportima bile su iz različitih kotareva u Dalmaciji (Hvar, Brač, Vrgorac, Metković, Trogir, Murter, Biograd, Split itd.). Istovremeno su vraćene i izbjeglice iz Knina, Like, Korduna i Banije, koje su zadržane u Dalmaciji dok njihovi krajevi nisu oslobođeni.¹³⁸

¹³² UK-TNA-WO, 207/2872, 383, 7-2.

¹³³ HR-DAST-JZ, 521, Dopis ONOO-a Dalmacije, Socijalni odjel, COZ-u u Italiju od 11. 11. 1944. Prema savezničkim podacima, tom je prilikom za Dalmaciju otplovilo 670 osoba. Brojčani podaci u savezničkim i domaćim dokumentima često se znaju razlikovati. Usp. UK-TNA-WO, 204/2872, 7948.

¹³⁴ HR-DAST-JZ, 521, Dopis ONOO-a Dalmacije, Socijalni odjel, COZ-u u Italiju od 16. 11. 1944.

¹³⁵ HR-DAST-JZ, 520, Ivan Kodel piše Ivan Kreftu, članu COZ-a. Datum pisma je 14. 11. 1944.

¹³⁶ UK-TNA-WO, 204/2872, 7948.

¹³⁷ Ne iznose se precizni brojevi nego se daju procjene. Usp. UK-TNA-WO, 204/2872, 360/08; HR-DAST-JZ, 520, Dopis Socijalnog odjela ONOO-a, bez datuma i adresata.

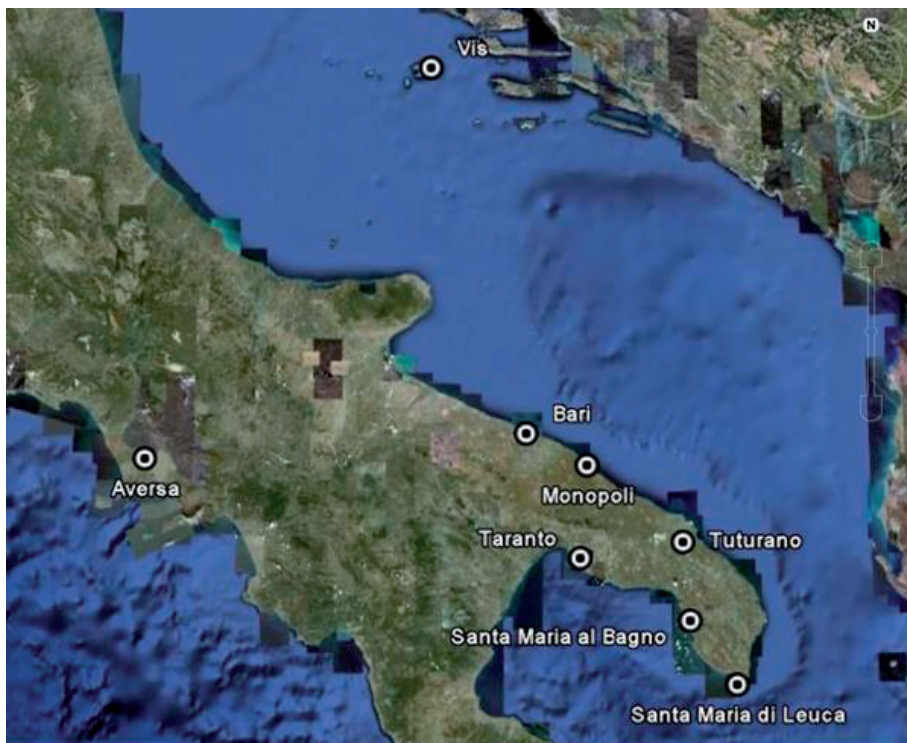
¹³⁸ Upravo početkom prosinca oslobođen je Knin. Međutim izbjeglice se nisu mogle vratiti u grad dok se ne obavi čišćenje.

Tako veliki priljev povratnika uvelike je opteretio Oblasni NOO za Dalmaciju, budući da su svi ljudi trebali biti privremeno smješteni, nahranjeni i zbrinuti do upućivanja u rodni kraj. Zato je repatrijacija iz Italije prekinuta dok se ne riješi pitanje onih koji su se vratili u Dalmaciju. Ostatak, oko dvije tisuće izbjeglica, repatriran je u više manjih skupina tijekom siječnja i veljače 1945. godine. U pregledanim izvorima nema točnih podataka o tim transportima. Djelatnost zbjega u Italiji završila je 23. veljače 1945., kada je organizirana i svečanost povodom 27. godišnjice osnutka Crvene armije. Tom su prilikom uručene nagrade savezničkim časnicima brigadiru Oldfieldu i satniku Bloomfieldu, koji su pokazali veliko razumijevanje i pomoć za zbjegove u južnoj Italiji. Posljednji transport, kojim je iz Italije otišla radna skupina, isplovio je 6. ožujka 1945. godine. Time je okončana talijanska sastavnica hrvatskih zbjegova.¹³⁹

Zaključak

Povijest hrvatskih zbjegova u Italiji potrebno je promatrati kao jednu etapu povijesti hrvatskih zbjegova od 1943. do 1946. godine. Italija je u prvom redu značajna kao prostor kroz koji je prošao veliki broj izbjeglica iz južne Hrvatske, za većinu njih samo stanica na putu u Egipat, a za manjinu i trajno boravište do povratka u domovinu. Italija je također značajna kao prostor na kojem se događa vojna suradnja partizanskoga pokreta sa zapadnim Saveznicima, mjesto gdje su se dogovorili najvažniji operativni segmenti hrvatskih zbjegova, gdje je razrađen odnos sa zapadnim Saveznicima, kao i značaj koji su zbjegovi mogli imati na stranom prostoru. Ta manjina hrvatskih zbjegova, koja je imala maksimalno oko sedam tisuća osoba, bila je svjedok teške svakodnevice u talijanskim logorima. Nemogući uvjeti stanovanja, loša odjevenost, nedostatna prehrana, sukobi s rojalistima, samo su neki od čimbenika teškoga života u talijanskim logorima. Ipak, najteže okolnosti bile su one zdravstvene prirode. Različite bolesti nisu štedjele pripadnike zbjega, posebice djecu, koja su umirala zbog neodgovarajuće medicinske skrbi. Pored svih nevolja život se u logorima nastavljao, a bio je ispunjen različitim aktivnostima na društvenom, radnom i kulturno-prosvjetnom planu uz koje je čekanje na povratak u domovinu brže prolazilo. Djelovanje hrvatskih zbjegova u talijanskim logorima nastavilo se do povratka zadnje grupe pripadnika zbjega iz Italije u ožujku 1945. godine. Unutar takvih odnosa, aktivnosti i djelovanje zbjegova u Italiji samo su mala naznaka onoga što se, vremenski paralelno, događalo u Egiptu.

¹³⁹ Palavršić, "Jugoslavenski zbjeg u Italiji", 281.

Jug Apeninskoga poluotoka s položajima logora hrvatskih zbjegova, karta izrađena u računalnom programu Google Earth

Arhivi

Hrvatska – Državni arhiv u Splitu, Split – fond Jugoslavenski zbjeg (HR-DAST-JZ).

Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 1663-3, Komunistička partija (HR-HDA-1663-3, KP).

Ujedinjeno Kraljevstvo – The National Archives, London – fond Foreign Office (UK-TNA-FO).

Ujedinjeno Kraljevstvo – The National Archives, London – fond War Office (UK-TNA-WO).

Objavljeni izvori i literatura

Anić, Nikola. *Narodnooslobodilačka vojska Hrvatske: 1941. – 1945.* Zagreb: Multigraf marketing; Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, 2005.

Barić, Nikica. "Uspostava i djelovanje uprave NDH u dijelovima Dalmacije nakon kapitulacije Italije (rujan 1943. – studeni 1944.)." *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 31 (1998): 55-79.

Barker, Elizabeth. *Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi u Drugom svjetskom ratu*. Preveli Jelena Ivičević i Konstantin Miles. Zagreb: Globus, 1978.

Bratanić, Mateo. "Hrvatski zbjegovi u Egipt 1943. – 1946." Doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, 2009.

Camp Management Toolkit. Norwegian Refugee Council, 2008.

Corsellis, John. "Yugoslav Refugees in Camps in Egypt and Austria 1944-1947." *North Dakota Quarterly* 61 (1993), br. 1: 40-54.

Davis, Tegla A. *Friends Ambulance Unit: The Story of the F.A.U. in the Second World War 1939-1946*. London: George Allen and Unwin Limited, 1947.

Deakin, Bill. "Britanska politika prema Jugoslaviji (kraj 1942. – rujan 1943.)." *Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije* 3 (1975): 251-257.

Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, sv. 2. Beograd, 1989.

Gizdić, Drago. *Dalmacija 1943. Prilozi historiji narodnooslobodilačke borbe*. Zagreb: Epoha, 1962.

Gizdić, Drago. *Dalmacija 1944. – 1945. Prilozi historiji narodnooslobodilačke borbe*. Zagreb: Epoha, 1964.

Huljić, Veseljko. *Vis 1941 – 1945*. Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1979.

Hunt, Lynn. *Nova kulturna historija*. Prevela Anamarija Hucika. Zagreb: Naklada Ljevak, 2001.

Kvesić, Sibe. *Dalmacija u Narodnooslobodilačkoj borbi*. Zagreb: Lykos, 1960.

Macleán, Fitzroy. *Rat na Balkanu*. Preveo Konstantin Miles. Zagreb: Stvarnost, 1964.

Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941. – 1945. Zbornik dokumenata, knjiga 10. Split, 1986.

Palavršić, Ante. "Jugoslavenski zbjeg u Italiji." *Građa i prilozi za povijest Dalmacije* 9 (1977): 259-282.

Plenča, Dušan. "Jugoslavenski zbjeg u Italiji i Egiptu." *Istorija radničkog pokreta. Zbornik radova* 4 (1967): 335-477.

Smodlaka, Josip. *Partizanski dnevnik*. Beograd: Nolit, 1972.

Tudor, Gordana. "Pomorstvo Dalmacije u 1945. godini". U: *Oslobođenje Hrvatske 1945. godine. Zbornik*, uredila Mira Kolar-Dimitrijević, 521-538. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1986.

Velebit, Vladimir. *Sećanja*. Zagreb: Globus, 1983.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom VIII: *Dejstva na Jadranu*, knjiga 1. Beograd, 1959.

SUMMARY

CROATIAN REFUGEE CAMPS IN ITALY FROM 1943 TO 1945

The history of Croatian refugees in Italy should be viewed as a stage in history of the Croatian refugee camps from 1943 to 1946. Italy is primarily important as an area which a large number of refugees from the territory of southern Croatia went through, for most of them it was just a stop on a trip to Egypt, and for minority of them it was also a permanent residence till they return to their homeland. It is also significant as an area of the ongoing military cooperation between the partisan movement and the Western allies, a place where the most important operative segments of the Croatian refugee camps were set, where the relationship with the Western allies was elaborated, as well as the importance that the refugee camps could have had on the foreign territory. This minor part of Croatian refugees, which counted maximally up to 7000 people, witnessed the difficult conditions of everyday life in the Italian refugee camps. Impossible living conditions, insufficient clothing, inadequate nutrition and conflicts with the royalists were just some of the indicators of a hard life in the Italian camps. However, the most difficult circumstances were those of medical nature. Various diseases did not spare the members of the camps, especially children who were dying because of inadequate medical care. In addition to all these troubles, life in the camps continued, and it was filled with all sorts of activities in the social, labour, cultural and educational field that made waiting for a return to homeland quicker to pass. Activities of Croatian refugees in the Italian camps had continued until the return of the last group of camps' members from Italy in March 1945. Within such relationships, activities of the refugee camps in Italy were simply a small sign of what was parallel happening in Egypt.

Key words: the Second World War; refugee camps; Dalmatia; Italy; partisan movement; Allies; everyday life; repatriation